

Про війну, про окупацію написано вже так багато. Здавалося б — що можна додати до сказаного? Чим здивувати?

Те, що тут пропонується читачеві, має свою особливість і неабияку цінність. Це не розповідь очевидця подій і це не спогади про війну, написані, коли вже все позаду, не розмірковування про події проминулого часу. Це щоденник, справжній що-денник воєнного часу — від початку війни і до дня визволення Києва.

У спогадах щось забудеться, а щось мимоволі набуде інших обрисів через пізніші враження.

У щоденнику (хоч, звичайно, не день у день велися записи) — все тут і зараз. Все — не захолоде від часу. Все гаряче. І страшне. Все крихке немислимо. Розум ще намагається якось впорядкувати світ, знайти в ньому причинно-наслідкові зв'язки, а серце відмовляється миритися з такою реальністю.

В сорок першому Ганні Лук'яновій минуло п'ятдесят шість. Чоловік і син на війні. Дочці сімнадцять років. Вона не хоче наражати дівчину на біду. І боїться не вберегти її тут. За себе страху нема.

Київ — рідне, дороге їй місто. Тут вона народилася і жила майже весь час. З перервами — на навчання в Петербурзі, на заслання — в Сольвичегодську та на учительську працю — то в Верхньодніпровську, то в Новограді-Волинському, то в Полонному. В Полонному знайшла рідну душу — Никанора Падуну.

Колись, у юності, вона вела щоденник. Але перед війною — вже ні. І після війни — так само, хіба зрідка щось хотілося записати.

Не так — в окупованому місті. Бо це писалося як свідчення. Не знати було, чи вдасться пережити це все і вціліти. Але про все, що тут діється, мав хтось у світі знати. Вона мусила виконати цю взятую на себе повинність. Бо — хтозна — може й нікому більше буде розповісти світові про те, що відбувається, про наругу над людьми, над життям, над здоровим глуздом...

У Лук'янових говорили російською, у Падунів — українською. Діти писали в листах: «Любий татку...», а на другій стороні аркуша — «Дорогая мамочка...» Але й до мами нерідко звертались українською, а часом, як тепер би сказали — по приколу — навіть французькою чи німецькою.

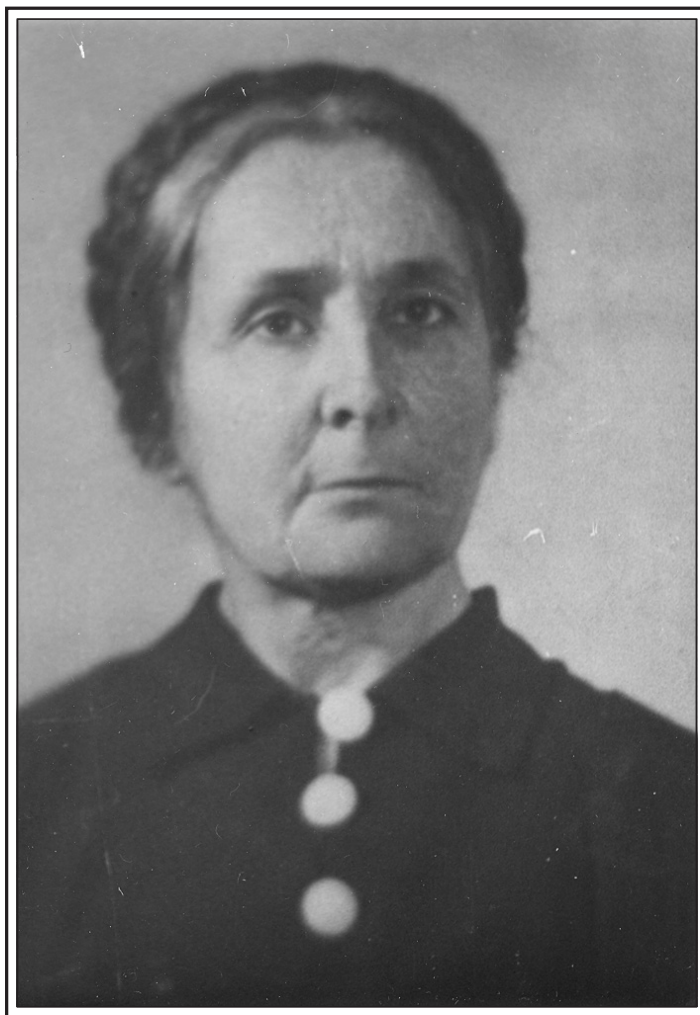
Щоденник писався то українською, то російською. Готуючи його до друку, ще в часи «перестройки», Леся Падун-Лук'янова, дочка Ганни Климівни, переклала українською російські записи.

Олена СЕРГІЄНКО

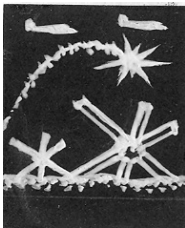
ГАННА ЛУК'ЯНОВА

ЩОДЕННИК ВІЙНИ

T. Лур'янова

На нашій, не своїй землі

22 червня 1941 року, 10 година ранку.

Сьогодні з самого ранку хвилювання. Ніхто не знає точно: чи це звичайна для останнього часу в Києві тривога — тренування жителів, чи щось серйозне. Всі збуджені, жителі збираються в дворі і переказують різноманітні чутки, вживаючи слово «війна».

Година дня. Все ясно. Жахливо в своїй ясності: війна! Молотов виголосив промову-звернення до всіх громадян: гітлерівська авіація з раннього ранку бомбила міста й аеродроми нашої країни в дуже багатьох місцях і містах (бомбили й аеродром поблизу Жулян — перший полустанок від Києва). Гітлерівські війська, війська Румунії та інших сателітів перейшли вдосвіта 22 червня державний кордон і просуваються в середину нашої країни. Напад для нас несподіваний і тому небезпечний.

25 червня 1941 р.

У місті велике сум'яття. Із заходу різними видами транспорту прибувають біженці. Деякі їдуть далі. Багато осідають в Києві поки що. Юрко і Леся¹ далі складають екзамени в своїх інститутах, але інститути готують до евакуації.

День і ніч б'є наша артилерія. Гармати стоять перед Батиевою горою. При кожному залпі батареї я бачу з вікна, як з жерл гармат вилітає вогонь. Німці десь близько, за горою. За чутками, вони спустили десантників у Голосіїв. Вони біля самого порогу Києва з цього боку від Сталінки.

18 липня 1941 р.

...Третю добу в Києві затишшя. Німці зайняті, очевидно, в інших місцях. Кажуть, що кілька днів тому летіли в напрямку Харкова; що двічі за цей час уже бомбардували Москву. Київ бомблять від 4-ої години ранку 22 червня.

¹ Азбє ааої дєє. — Ред.

А потім регулярно двічі на день бомбили різні об'єкти. Нібито вдень 25 червня розбили два цехи авіазаводу — загинуло багато робітників. З настанням повного місяця (в перших числах липня) унадилися літати і вночі в злочинські години — від першої до третьої. Щоденно полювали на мости, а також на поїзди та піші колони, що евакуювалися з Києва в першій половині липня.

В цей період Київ являє собою страшне видовисько: вулицями мчать вантажівки, на них сидять на клунках і валізах групи жінок, чоловіків і дітей, які втікають від гітлерівського війська, що наближається. Панікою охоплені євреї; відходили і від'їздили сім'ї партійців, службовців НКВС та військових. (Із 22 окремих квартиронаймачів нашого будинку 7 виїхали зі своїми сім'ями).

Поряд з цими київськими біженцями рухаються незліченні групи охопленої панікою людей із зайнятих німцями областей. Зараз німці поблизу Новограда-Волинського, в Білорусії вони взяли було Жлобин та Рогачів (які тепер відбито назад); на північному заході німці на Порховсько-Псковському напрямку, а південніше — на Смоленському. Про Бессарабію не знаємо, але два чи півтора тижні тому німці перейшли Прут, і були бої в двох напрямках: на Бельци та Могилів-Подільський.

Від самого початку війни німці енергійно висаджують десанти в тил нашої армії. Таким чином, їхні війська від Києва далеко, кілометрів за 200, а десанти (з танкетками, яких нібито, за чутками, до 400 спущено) за 60 км від Києва.

Безперервною хвилею впродовж багатьох днів (тиждень тому особливо) йшло пересування наших моточастин. Потім, після призначення тиждень тому головнокомандувачем Південно-західного фронту т.Будьонного з'явилися нові війська: будьонівці, козаки.

Київ взагалі спорожнів. Можливо, більше половини мешканців виїхало. Установи вивезені. Найважливіші заводи також буцімто виїхали, тобто вивезли своє устаткування і робочу силу. Великі ешелони робітників, студентів призваних пішки виходили з Києва. Київ порожній. Ті, що лишилися, звикають до перманентних бомбардувань і обстрілів зенітками ворожих літаків. Черги за огірками й капустою, що стоять без прикриття перед фанерними рундуками на базарах, здригаються, трохи розсипаються, але в основі лишаються стояти, коли кружляє ворожий аероплан і з тріском розриваються над їхніми головами зенітні снаряди. Ночами найважливіші об'єкти Києва захищено загородженням з аеростатів. Минулої ночі в тій частині неба, де аеростати, чергові нашого будинку бачили полум'я, і світло на висоті довго не згасало.

Кілька днів тому німці полювали й на хлібні заводи. На Лук'янівці бомба впала в двір дитячої лікарні для скарлатинозних (поруч із хлібозаводом). Діти не постраждали, але вікна й двері повиривало. Дітей, переляканих, заплаканих, перевезли до іншої лікарні, але тим часом їхній медперсонал чомусь не був з ними на новому місці, і тому догляд за ними був ускладнений.

Продукти є. За хлібом бували черги, тепер немає. За м'ясом черги, картоплі мало, майже немає. Капуста, огірки, морква бувають. У бакалійних лавках дають рис, цукор, іноді згущене молоко. Масла було достатньо, тепер важче з ним.

22 июня 1941г. 10ч. утра.

Сегодня с раннего утра великая. Никто не знает точно: обидная ли для последнего времени в Киеве тревога - тренировка или что то серьезное. Все возбуждены, жители собираются во дворе и передают всевозможные слухи, что "мы в войне".

Все ясно: ^{1/2 дня} Ужасно в своей ясности: война! Мостов принес речь обращенную ко всем гражданам: Ситцер ^{герман} и другие авиации с раннего утра бомбили и дробили наши объекты в очень многих местах и городах (Бомбы и дробили вату Мухом - первый выстрел от Киева). Ситцер, войска и войска Гинькин и др. сателитов перешли на расходе жизни, все, что и продвигается, вступают в бой. Надеждами нас неослабное и противное опасное.

25 июня

В городе большое смятение. С утра всякими видами транспорта прибывают беженцы. Некоторые едут дальше, многие оседают в Киеве пока, но и они продолжают скарать. Звонят в своих институтах, но уже подготавливают к эвакуации.

Хліба в місті вдосталь, молоко є по 2 крб. 50 коп. літр, картоплі сьогодні скільки завгодно по 2 крб. — 1,5 крб. за кг, і державна була по 1 крб. за кіло. Капусти, моркви, цибулі вдосталь. Крупа є, рис часто давали — в деякі дні, днів 10 тому навіть скільки хочеш, а потім по нормі стали давати 0,5 кг, а масла 100 грамів.

Під'їжджаю трамваєм на площу Калініна (колишня Думська). Її перегороджено також, паралельно Хрещатику, мішками з піском, там замасковано гармати і зроблено амбразури для них. З лівого боку загорожу вже наглухо зроблено, праворуч — залишено отвір для проходу й проїзду. На вулиці Маркса (колишня Миколаївська) знову барикада з мішків. Скверик на розі вулиць Маркса й Мерінгівської⁵ увесь покопирсано: верхній шар землі забрано для мішків, вази з огорожі сквера скинуто і вони валяються поблизу. Іду Мерінгівською, а потім Новою⁶ вулицею. Всюди біля під'їздів та воріт купки людей, переважно жінок і дітей: читають газети, книжки, декотрі жінки щось шують... нібито мирна картина, і тут поблизу ці мішки, вантажні машини й військові напоготові. В кінці Нової вулиці біля виходу на площу Спартака⁷ — знову мішки перегороджують шлях. Але мені треба в дім біля цієї перепони. Заходжу, стою на балконі 3-го поверху моїх знайомих. Піді мною море лип у цвіту, повітря напоєне пахощами, а просто переді мною на даху штабу на Банковій вулиці — зенітка, праворуч на 6-поверховому будинку — друга. Біля них люди стежать за небом... Зрідка пролітають аероплани — то дуже високо, то поземним летом, і тоді сталевий спів їхній вражає мої вуха...

Повертаюся від знайомих додому, поспішаю сісти в свій трамвай, перетинаю Хрещатик — на ньому ціла валка підвід (в кожному запряжено по парі селянських конячок) із пресованим сіном. Валка рухається в напрямку Бессарабки. Магази́ни всі зачинено, абсолютно всі — 9-та година. Ніякі кіоски також уже не торгують. На 10 годин 30 хвилин усякий рух цивільних осіб припиняється. Місто занурюється в абсолютну темряву. Що принесе Києву ця ніч?

Вчора вже місяць війни минув. Згідно зі зведеннями Інформбюро, бої точаться на Житомирському напрямку, а вчора ще були під Новоградом-Волинським... А десанти давно, за чутками, за 60 кілометрів від Києва. Десанти — це сіль, яку ворог сипле на нас.

21 липня 200 літаків намагалися налетіти ввечері, пізніше 10-ої години на Москву. Ті, що прорвалися, скинули бомби, запалили пожежі, вбили й поранили людей. Військові та промислові об'єкти не ушкоджено. Пожежі загасили. Тривога тривала п'ять з половиною годин. Потім і на Ленінград також був замах, проте жоден літак не прорвався. На душі тривога, а проте біженство зовсім не приваблює. Багато хто втік до Харкова, а його бомбили вже, крім

⁵ О́аї́ а́д̄ а́оéèèöŸ Çа́і́ Ÿèî́ а́а́д̄üèî́ ğ̄ — Ред.

⁶ О́аї́ а́д̄ а́оéèèöŸ Ñòа́і́ ¶èààñüèî́ ā̄ . — Ред.

⁷ О́аї́ а́д̄ î́ èî́ ù́ à̄ ²а́а́і́ à̄ Òд́а́і́ èà̄. — Ред.

*Повітряний бій над містом.
Малюнок Георгія МАЛАКОВА*

того, багато біженців там не мають притулку, ні хліба... Страшно й тут (страшно за Лесю), але й відпустити Лесю не менш страшно — захворіє, згодніше — пропаде.

У Києві сім діб уже без бомб.

30 липня 1941.

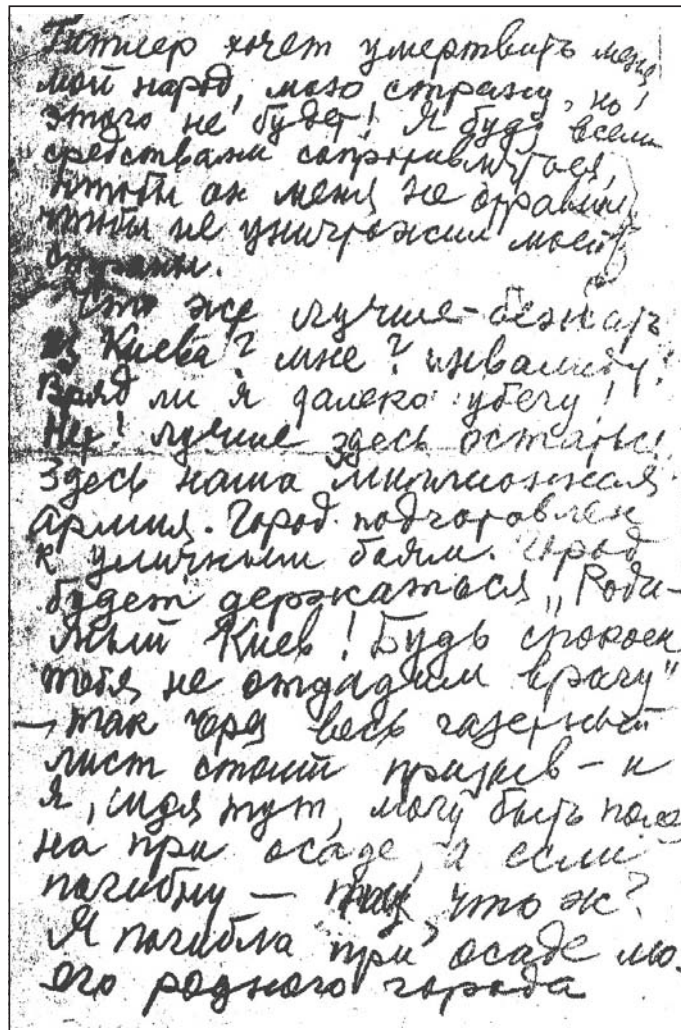
Київ мертвий. А втім, ні, не мертвий, а спорожнів, збезлюднів (половина жителів, безумовно, пішла, а в центрі ще більше), затих, причаївся, озброївся зенітками на дахах високих будинків, перегородився тисячами мішків із землею в десятках місць центру впоперек вулиць, заставився вздовж тротуарів ящиками, бочками, корзинками, кошиками, відрами, мішками відкритими з піском та найрізноманітнішими за величиною й формами посудинами з водою, почи-

наючи від колосальних чанів (чи то з винного, чи з чинбарного виробництва забраних) і до дитячих ванночок...

Вже більш як тиждень гітлерівці щовечора атакують Москву двома сотнями літаків (з яких, проте, прориваються лише одиниці) і запалюють Москву; в Берліні ж поширюють чутки, що вся Москва горить. Населення Москви організовано чекає на запалювальні бомби, чергують на горищах, дахах та в інших місцях, багато їх гасять, проте все ж трапляються й пожежі. Бомби скидають безладно. Наприклад, зо два десятки бомб влучило в будинок-музей Л.М.Толстого. Всі ці бомби загасили чергові співробітники музею.

За чутками, німці за 40 км від Києва давненько вже. Всі ті, хто лишився в Києві, живуть цим новим незвичним війсьним побутом, з тривогами, з об'явами по радіо: «Над містом одномоторний літак ворога» або: «Літак ворога перебуває над містом у зоні обстрілу». Мешканці нашого двору (і діти) спочатку ховаються в будинки, а потім, коли трохи зенітки постріляють, усі, не чекаючи навіть жодних радіорозпоряджень, знову висипають у двір — літо! Хто пере, хто плете, хто шие, хто відпочиває...

Щодня, щовечора Київ чекає на щось недобре. Минули, щоправда, давно 10 днів, протягом яких Гітлер, за планом своїм, мав захопити всю Україну; минуло вже й 28 липня, коли, за доповненим і виправленим планом, він намірювався взяти Київ; та все ж загроза і небезпека й далі над нами...

Сторінка щоденника

31 липня 1941.

Київ спустошений. Великі заводи, деякі потерпілі (авіазавод), деякі вцілілі, вивезені разом з кваліфікованими робітниками; дрібні, місцевої промисловості, закриті, або працюють не повністю. Наприклад, вчора поновила роботу паперова фабрика на Шулявці, працюють трамвайні майстерні. Вузи вивезені: університет у Харків, авіаінститут також, індустріальний — в Ташкент. Ті, що лишилися в Києві, переважно без роботи.

Вмить Київ заповнився товкучками, де купами лежить ношене взуття, ношений одяг, калоші, білизна, посуд і всілякі речі домашнього вжитку, щось для кустарів (дерев'яні цвяшки для шевської справи). Звичайно, багато про-

давців — перекупщики; дуже імовірно, що частина речей винесена із зачине-них, та незамкнених квартир. Подібний випадок вже стався в нашому дворі.

Багатьох продуктів немає в продажу: цукру, круп, борошна. Скрутно з гасом. Овочі деякі ще є. Картопля 3 крб за кг. Державний продаж картоплі буває зрідка. М'ясо буває, але небагато й недешево.

Не вабить біженство, і не обіцяє нічого приємного й наступна осінь і зима, якщо лишимося живі.

Наш Союз уже має угоду про спільну боротьбу проти гітлеризму з Англією та урядами Чехословаччини і Польщі, що перебувають у Лондоні. Цими днями нашим військам здалися частини мотобригади словацької армії. Мотобригада мала 15 тисяч людей і 600 автомашин. Скільки перейшло до нас, точно не можна з'ясувати (із газети), тому що німці по них стріляли і багатьох, напевне, вбили.

Повідомляють, що німці приковують кулеметників до кулеметів і в інших випадках. Наші військові частини знаходили прикутих виснажених людей, яким німці-культуртрегери не лишили, відходячи, навіть шкоринки хліба. Німці не підбирають своїх поранених із відірваними кінцівками (наказ такий). Полонених у наказах рекомендується розстрілювати, бо ділитися з ними їжею гітлерівці не мають бажання.

Київ готується до бою з ворогом

Працею сотень тисяч людей створювалось кільце оборонних споруд навколо міста

Сьогодні повідомляється, що наліт на Ленінград (другий?) невдалий — жоден літак гітлерівський не пробився туди.

Галіфакс цими днями в своїй заяві пообіцяв, що незабаром Берлін стане подібним до деяких районів Лондона... А в Рейнській та Рурській областях, завдяки руйнівній роботі англійської авіації («літаючі фортеці» американського виробництва), военну промисловість Німеччини вже підірвано, і навіть наці з керівних посад з Гамбурга, Кельна, Франкфурта втекли на південь, подалі від бомб.

9 серпня 1941.

Удень і вночі б'є наша артилерія. Німці тут за горою зовсім близько. Вони вже давно тут у Голосієві (кажуть, зайняли голосіївські окопи за допомогою десантних військ), але бог артилерії їм страшний, і вони сидять та чекають. Строки їхнього урочистого вступу в Київ давно минули, але їхній божевільний ефрейтор, усамітнившись на природі десь у Пруссії — трохи невдоволений. Всі європейські столиці вже в нього в кишені, а тут під українською столицею така затримка. Більшовики не виконують гітлерівських планів! Бомбардувати Київ він не хоче: він показав уже, як беруть столиці, візьме й цю — не руйнуючи! Будинки припадуться для охочих переселитися nach Osten німців, що

сидять уже на валізах, вони мають досвід роботи в колоніях, але поки що безробітні: після Версальського миру колоній у Німеччини не лишилося.

Ой, як б'ють наші гармати. Стіл дрижить — писати неможливо!

Сьогодні прокинулася, а у мене за вікном під каштанами гармата і два молоденькі артилеристи — щілину собі викопали тут просто, в палісаднику. Кажуть — довелось їм сюди відійти.

Ходила в місто. На душі важко. На Хрещатику і на багатьох інших вулицях — барикади з мішків із землею, протитанкові рови, їжаки; магазини перетворені на доти.

11 серпня 1941.

Важко в Києві... 6 серпня німці йшли вже на Жуляни, і ввечері наша артилерія через Байкову гору почала по них бити. Ну, артилерія з цього боку гори стоїть (вогнь з гармат при пострілі я дуже добре бачила сьогодні з Володимирського базару при яскравому світлі сонця). А от що робиться там, за горою, — не видно. Тільки вантажівки з пораненими, що безперервно йдуть зі Сталінки Червоноармійською вулицею, красномовно говорять про те, яких втрат зазнає наша армія, даючи відсіч німцям. Пораненим надають допомогу і в нашій поліклініці (на розі Лабораторної та Червоноармійської), і в центральній на Бессарабці і, очевидно, в багатьох інших.

Червоноармійською безперервно рухаються військові в обох напрямках. 8 серпня говорили з полегшенням, що ворога відігнано назад, а тепер знову, певно, він натискає. Артилерія біля Байкової гори працює безперервно... Мешканці зі Сталінки пішли. Кажуть, ніби всі. Відходять жителі й з нашого району. Часом дуже страшно. Невелику частину речей я перевезла до знайомих. Треба ще перевезти. Якщо звідси стріляють, то й сюди можуть ось-ось почати... Багато людей втікають або до центру міста або зовсім виїзять із Києва. З харчами погано. Що на нас чекає? Але ще страшніше стати біженцями. Від Никанора і Юрка⁸ звісток немає.

Позавчора, повертаючись додому, побачила під каштанами перед моїм вікном 2 гармати, впряжені в гусеничні трактори... Вони простояли цілу добу, люди відпочивали. Та й під іншими деревами на нашій Предславинській вулиці останніми днями вантажні машини довго відстоювалися. Хлопчаки обліпили ці дві гармати, бігали, як цуценята, за артилеристами, не набагато старшими за них (1918 р., 1921 р. народження), потім хлопчики на вулиці грали в футбол під акомпанемент вильоту й розриву справжніх «м'ячів»... Клумба з посадженими мною настурціями витолочена. Вікна у нас дрижать, дрижить підлога і стіни, та й вся земля здригається від потужних пострілів... Що з нами буде?

Приїздив цими днями у Лондон, а потім у Москву Гаррі Гопкінс, особистий представник Рузвельта, домовлятися з англійським і радянським урядами про допомогу. Вже збирав кербуд гроші з нас на танки, які «ми купили у Американських Штатів», — так висловився кербуд. Але якщо навіть ми їх і купили, то їх, звісно, ще тут немає.

⁸ xí èí àèà é ñèí à ààòí ðèè. — *Ред.*

Вулиці Києва перегородили барикади з мішків з піском

У вчорашній газеті подробиці вбивства гітлерівцями у Львові 6000 людей. Вбивали, розстрілювали, вішали, мордували, гвалтували, закопували живими в землю одразу десятки людей!.. Що ж це таке?! Вбивали, мучили жінок, дітей...

20 серпня 1941.

Гуркоче на південному заході від Києва; артобстріл знову... 6-го серпня німці йшли на Жуляни; крім того, вони були в Голосієві — десант ніби, за чутками. І там, і там ішли важкі бої; возили поранених з поля бою від Сталінки Червоноармійською. Позавчора вночі 25 снарядів німецьких (усна передача) розірвалися поблизу Сталінки; зі Сталінки багато людей виїхало ближче до центру. Декому дали кімнати; декотрі перебралися тимчасово до знайомих; дехто сидить у школах, зі своїми пожитками; кілька днів тому безперервно йшли і їхали звідти з клунками. Ранками, коли затихає канонада, тисячі людей прямують назад від центру до Сталінки, до своїх жител (у багатьох — городи і сади, а це зараз дуже істотно). Вчора ввечері я знову спостерігала цей повкwapливий рух сотень людей з невеликими клумаками й сітками від Сталінки до центру на нічліг, бо канонада посилювалася. Фронт зовсім близько, десь за Голосієвим. Кажуть, що в Голосієві було повно трупів, що Жуляни ще димлять.

Сусідка з нашого двору вчора (з нагоди свята Спаса) пішла на кладовище провідати могилу дочки. Біля кладовища і на ньому було повно війська; також у Поліцейському скверіку і в скверіку на Володимирському базарі. Сьогодні вранці переказували, що вчора ввечері і вночі наші війська біля Голосієва були нібито обстріляні з тилу панцерним німецьким пароплавом, що підібрався до Києва... Вже тиждень тому казали, що в Ржищеві, Трипіллі німці. Три дні тому говорили, що Кременчук сильно потерпів від бомб, горить; що три пароплави з пораненими згоріли, що Одесу шалено бомблять. Офіційні повідомлення останніх днів: здано Первомайськ, Миколаїв, Кіровоград (колишній Єлисаветград), Кривий Ріг. (Пишу, а стіл дрижить від канонади!)

Увечері повідомляли про запеклі бої на всьому багатотисячкілометровому фронті, особливо на Гомельському та Новгородському напрямках.

15 серпня Сталіна відвідали Штейнгардт (посол США) та Кріппс (посол Англії) та вручили йому особисте послання Рузвельта й Черчілля, в якому повідомляється про відправлені вже з американських портів пароплави, які везуть нам спорядження, і що й надалі пароплави відправлятимуться за умови, що радянський уряд погодиться на скликання в Москві наради з представників СРСР, США і Англії для детальнішого з'ясування, що нам потрібно і як ефективніше витратити спільні ресурси трьох країн, які «хоч і величезні, але обмежені», з метою перемоги нацистську Німеччину.

За повідомленням із Швейцарії, Гітлер після трьох тижнів перебування на східному фронті виїхав до Німеччини й перебуває там під лікарським наглядом. Розум його не в порядку. Його лікар їздив до Швейцарії на консультацію зі знаменитими психіатром та психологом.

Гітлер і далі має себе за непогрішимого (в плані війни з СРСР, очевидно). Від нього приховують неприємності війни. От жах! Явно психопатичний суб'єкт, і за порухом його руки стільки крові летить! Що може бути абсурднішим і жахливішим водночас?!

Канонада діє на нерви. Прикручу лампу й вийду на вулицю, подивитися на відблиски вогнів від гарматних пострілів на південному заході.

31 серпня 1941.

На південному заході від Києва триває артобстріл. Словом, Київ оточено (та не цілком). Пароплави нікуди з Києва не йдуть. За чутками, весь дніпровський торговельно-пасажирський флот знищений бомбами гітлерівців у до-розі. Біля Києва не можна було бомбити, бо зенітки не дали б. Казали про потоплення пароплава «Совнарком», на якому з Кременчука евакуювали 1000 поранених в Дніпропетровськ. За чутками, загинули всі. Зараз (я була на пристані) ніяких пароплавів біля Києва немає і ніякі нікуди не плывуть. Ще тиждень тому йшли в Остер. Тепер тільки зрідка підпливають човни з пораненими. Кажуть, що німці не шкодують бомб і на човни.

Дніпропетровськ кілька днів тому залишено нами, отже німці загрожують Донбасу.

Завтра 1 вересня. Хоч уже німці пропустили терміни захвату столиць, проте називають 1 вересня новим терміном вступу їхніх військ у Київ і Ленінград.

Від Києва на деяких напрямках вони близько: за Жулянами, в Пирогові. Київ заповнений новими людьми з передмість та ближніх сіл: Совки, Корчувате, Пуща-Водиця очищені від людей. Люди з вузлами в школах, установах, великих будинках. На вулицях багато жінок і дітей.

Місто так давно перегороджене барикадами з мішків з землею, що з деяких мішків проткнулися зелені вруна кукурудзи й трави. Тепер ці барикади на Хрещатику огороджують дошками.

В газеті «Комуніст» від 29 серпня вміщено опис, як ми билися за українське місто Н. (я думаю, що йдеться про Миколаїв). Як поступово наші війська відступали до міста, зайняли позиції в межах міста, а потім за допомогою гармат, мін, куль вели боротьбу всередині міста, захищаючи кожную вулицю, кожний будинок... Бій на вулицях міста Н. тривав 16 годин. Вбито в місті та на підступах до нього 10 тисяч німців.

Зварені з рейок «їжаки» мають заступити дорогу танкам ворога

На танконебезпечних напрямках

Гітлер, мабуть, одужав, бо приймав у своїй ставці іспанського якогось дипломата. За газетними повідомленнями, він заклопотаний оволодінням базами на Атлантичному узбережжі Європи та Африки для підготовки стрибка в Америку після перемоги в Європі. Подібну підготовку робили агенти Гітлера в Ірані; за газетними повідомленнями, для нападу через Іран на радянську азербайджанську нафту і на англійську Індію. Але 25 серпня радянські й англійські війська окупували Іран, випередили тут німців.

За чутками, на Уралі та в Заволжжі формується велика радянська армія, яка буде споряджена Америкою та Англією і яка буде готова для війни... на весну 1942 року.

Що буде з нами до весни? Що буде з нашими чоловіками, синами?

Гітлер хоче умертвити мене, мій нарід, мою країну, але цього не буде! Я буду всіма засобами опиратися, щоб він мене не отруїв, щоб не знищив моєї країни.

Що ж краще — втікати з Києва? Мені? Інваліду? Навряд чи я далеко втечу! Ні! Краще лишитися тут. Тут наша мільйонна армія. Місто підготовлене до вуличних боїв. Місто буде триматися. «Рідний Київ! Будь спокійний, тебе не віддамо ворогу» — так через весь газетний аркуш стоїть заклик. І я, сидючи тут, можу бути корисною при облозі, а якщо загину — ну то що ж? Я загинула при облозі мого рідного міста.

3 «Нотаток домогосподарки»

14 вересня 1941.

12 тижнів війни нашої з гітлерівцями... Спочатку з продуктами було задовільно, а іноді й добре. Але в міру того, як потерпали найближчі села (а зараз противник зовсім близько, був у Голосієві, був на околиці Сталінки, де, за чутками, багато будинків зруйновано; сьогодні німецькі снаряди впали, не розірвавшись, на Червоноармійську вулицю — на 130 школу поблизу Митрофанівської та на стадіон недобудований, — тобто снаряд перелетів через наш район), овочі подорожчали на базарі. Державна ж торгівля овочами недостатня. Іноді давали картоплю по 1 крб. за 1 кг, частіше капусту, огірки, помідори й яблука, але це з сотенними чергами. Людей у Києві багато, хоч у липні панікерів багато виїхало, але з передмість та навколишніх сіл людей евакуйовано ближче до центру, отже багато порожніх квартир та установи в центрі знову заселено. У вільному продажі картопля до сьогодні була по 2 крб.50 коп. — 3 крб. за 1 кг. Сьогодні картоплі на базарі не було. Десяток середнього розміру помідорів коштує 6–8 крб. Одна груша вагою грамів 200 коштує 2 крб.50 коп., 10 яблук невеличких карбованців 6–8, десяток сливок 2 крб.50 коп. — 3 крб.50 коп. І до того ж, це все в недостатній кількості, швидко розхапується. Курка коштує до 60 крб., курча тримісячне 20–25 крб.

В магазинах бакалейних та кондитерських поступово полиці спорожніли. Крупів, борошна, цукру давно немає. Цукерки й патоку (сировина з кондфабрики) також уже розпродано. Консервів взагалі цієї зими було в продажу дуже мало. Лише нев'янучі краби і зараз ще є подекуди, а також сірники. Іноді дають олію, пшоно, але це часом і з тисячними чергами; так, приміром, днів п'ять тому я була в черзі номером 669, а позаду мене було не менше 6 чи 7 сотень; щоб отримати номерок, я витратила години півтори і щоб отримати олію (0,4 кг) іще години 2, хоча можна було б і менше, та вгадати темп видачі важкувато. Ризикнеш — прогавиш і не отримаєш. Хліб з 1 вересня дають за списками. Громадян прикріплено до магазинів. До сьогодні давали по 600 грамів на душу.

В універмазі, який на початку серпня (чи в кінці липня) було закрито, був продаж різних товарів і мануфактури. Останнім часом працював із 5 лише перший поверх. Можна було купити якісь металеві вироби, канцприладдя, галантерейні дрібниці тощо.

Багато продуктових магазинів зачинено. Вітрини багатьох не зачинених магазинів взято в дощаті футляри, наповнені шлаком.

Чи доведеться мені ще раз писати в цьому зошиті?

15 вересня 1941.

Німецькі снаряди не тільки зруйнували будинки на Сталінці, але вже літають і в наш район. Снаряд влучив у фабрику імені Боженка, на експериментальний завод (порожній), на Володимирський базар, нібито навіть на Бессарабку, на стадіон новий (поблизу Червоноармійської), в 130-ту школу на Червонормійській вулиці (обидва останні, за чутками, не розірвалися). Ось і зараз бахають десь. Останнім часом я зовсім паралізована цим бахканням, втрачаю душевний спокій, мучусь, що Леся лишилася тут зі мною. Яка доля чекає на неї? Якщо вірити повідомленням нашої преси про поведінку німців, то жодні середньовічні жахи не зрівняються з теперішніми в цій війні.

Кажуть, що Лубни вже два дні тому залишені нашими військами. Залишені Чернігів, Кременчук, нібито й Бахмач, Ніжин. Тоді, виходить, ми в вогненному кільці.

На Хрещатику та інших великих вулицях дедалі більшу кількість вітрин беруть у міцні футляри з дощок, заповнені шлаком. Особливо бойовий вигляд має Хрещатик поблизу вулиці Маркса. Київські парки — бівуаки воєнні. Пролетарський сад відкрито для публіки, але публіки там малувато. Я ходжу туди, дивлюся на Дніпро, далеке Задніпров'я. Простір, краса, чисте повітря трохи відновлюють мою душевну рівновагу. Інші парки (навпроти університету або верхня частина Першотравневого) закриті для відвідування.

Сценка: біля магазину «Санітарія і гігієна» під дощем швиденько формується черга; підвезли одеколон; багато ящиків. Серед публіки, що утворила чергу, такі типи, вживання котрими одеколону як гігієнічного засобу не викликає довіри. Вони його вживають усередину... Сьогодні чекають на Червоноармійській біля аптеки. Військовий виходить, випиває флакон квіткового одеколону, кидає флакон у ящик з піском, призначений для гасіння запалювальних бомб (наші ліниві громадяни «пристосували» вже ці численні ящики з піском на вулицях під ящики для сміття — недопалки, плювки, папірці, лушпиння — все там).

Англійці, відпочиваючи після тривалих німецьких бомбардувань, весь тягар яких перенесено на наш Союз, із радощів мітингують, нам вітання надсилають, але про німецьке можливе вторгнення не забувають і зміцнюють свою боєздатність. Черчілль (прем'єр-міністр) в останній промові, роблячи огляд воєнний та міжнародний, застерігає від зайвого оптимізму, проте закінчує тим, що «англійський народ сам господар своєї долі й хазяїн своєї душі».

17 вересня 1941.

Зараз пишу біля вікна. Вечір. Сідає сонце. Під каштанами стоять дві вантажні машини з шістьма бочками пального на кожній. Шофери військові — хлопчики лежать на траві прямо під моїм вікном і грають в шашки (кишенькового розміру). Трохи оддалік на Предславинській вулиці під деревами інші машини. А вчора артилерія тут стояла — резерви. Вчора весь день багато мотопіхоти й артилерії рухалося в напрямку Сталінки по Червоноармійській вулиці. В усіх парках і скверах також резерви. А з південного заходу бахає артилерія...

З наближенням фронту на дорогах з'явилися люди з дітьми і вбогим домашнім скарбом — біженці

Сьогодні я не ночувала вдома, а в центрі, у великому будинку. Повернувшись, я побачила картину наслідків артилерійського німецького обстрілу нашого кутка, де є якісь «об'єкти». Будинок на розі Ділової та Червоноармійської весь по фасаду з боку Ділової втратив шибки вікон по всій довжині на всіх чотирьох поверхах. Снаряд розірвався біля входу на відстані одного метра від дверей парадного. Осколками зроблено до 20 вибоїн в зовнішній стіні. Потім на Поліцейській в верхніх поверхах великого будинку та ж картина. В школі № 32 — те ж саме.

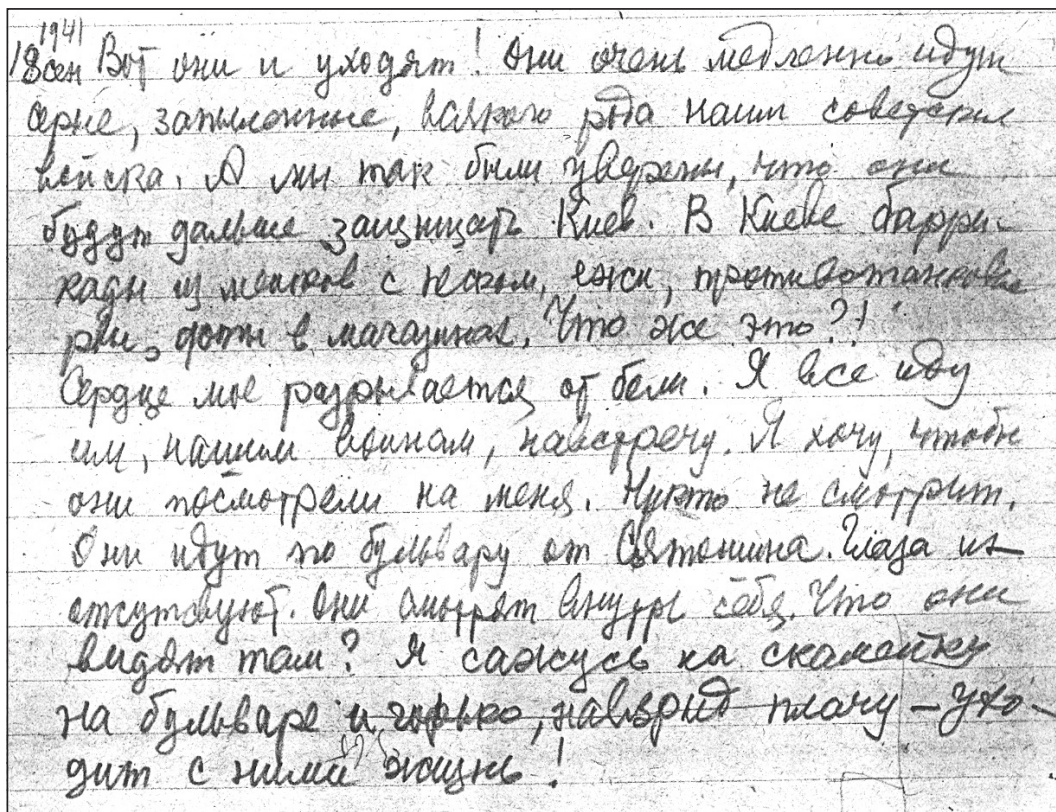
Від пів на першу до третьої години ночі регулярно два дні підряд німці обстрілюють Київ. Числа 11-го ходили чутки, що гітлерівці в листівках рекомендували до 16 вересня Київ здати. Якщо ж ні — обстрілюватимуть. Втім, вони і раніше 16 вересня це почали: на фабрику Боженка днів 4 тому влучив снаряд, а також у хлібзавод на Тверській, в житловий будинок на Саксаганського, 17, на Бессарабку, Рогнединську та інші.

Сум'яття в моїй душі. Бути в кільці такому місту з численним населенням і такою масою війська — це явище виняткове. І закінчиться воно, безсумнівно, дуже трагічно. Душа моя в тривозі й за дочку.

За чутками, Одесу і Ленінград бомблять запалювальними бомбами, там пожежі. Сьогодні переказували анекдотичну чутку: нібито на Святошинсько-

му фронті німці захопили в полон Будьонного і заявили йому, що його відпустять, якщо він здасть Київ... Ця чутка носить сліди провокації з боку ворога з метою внести розгубленість у ряди військ.

Вересень 1941. Про кліщі, що охопили площу діаметром до ста кілометрів, говорять весь вересень. А коли вже (за чутками, звичайно) кліщі зімкнулися, тоді мільйонна армія, що захищала Київ, отримала наказ відходити з Києва через Дніпро на схід. А чутки ж були правильні. Кільце замкнене. Отже...

Сторінка щоденника

22 вересня 1941.

18-го надвечір, узявши деякий харч і речі, я пішла з Лесею з нашого району на ночівлю в центр до своєї тітки. Підійшовши до бульвару, ми побачили сіру картину відступу радянських військ із Святошинського напрямку. Люди йшли, дивлячись просто вперед, з обличчями зелено-сірими, заповишеними, з очима, які сто разів бачили смерть... Артилерія, обоз, мотопіхота... Сльози навернулися мені на очі, душа моя вся тремтіла: увесь величезний 20-літній період життя мого, життя моєї країни відходив у вічність... Але я в той момент повторювала собі, що вони повернуться. Я сиділа на лаві на бульварі й плакала.

Ночівля у тітки була більш-менш спокійною, бо ми були у великому міцному будинку, але артилерійська стрілянина тривала. «Це б'ють німці по тих, що відступають», — говорила я собі. Вночі ж чути було вибухи. Ввечері 18 вересня з балкона 4-го поверху ми бачили грандіозну пожежу, що почалася ще вдень. Казали, що горить ТЕЦ поблизу вокзалу, потім, що горить паровозне депо та залізничні майстерні.

19 вересня вранці я проходила повз університет. За ніч у ньому та в сусідніх будинках повибивано вікна вибухами; на тротуарах валяються стакани від снарядів, мідні, обпалені, зім'яті, розірвані. Це вночі підривали ящики із снарядами в Шевченківському парку навпроти університету. На протилежному боці в музеях російського, західно-європейського та східного мистецтва — така сама картина. Біля музеїв цілі купи підірваних снарядів, а ще більше — невідірваних у самому парку.

25 вересня 1941.

19 вересня вдень почали входити німці. Першими влетіли мотоциклісти, за ними — інші види транспорту. В цей час горів костел — прекрасна готична будівля. За чутками, там була підпалена одежа й меблі, конфісковані у засуджених по колишніх процесах.

18 вересня та 19 вересня громадяни деякі грабували й розбивали вітрини магазинів, склади. Тягали борошно, несли олію, патоку в відрах, розтягали галантерейний дріб'язок. Та найганебніше: розбили, розсипали і розтягли бібліотеку імені Гоголя на Червоноармійській вулиці.

20 вересня з'явилися накази суто воєнного характеру та стосовно побуту. Велено знести назад узяті самовільно продукти, мануфактуру, приймачі тощо. Приймачі потім видавали, під наглядом німецьких військових, громадянам, що здавали їх 3 місяці тому, на пред'явлення паспорта й квитанції — лише українцям. В юрбі людей, що простягали вгору руки з паспортами і квитанціями, Леся побачила даму, гарно вдягнену, яка зверталася до німецького солдата: «Пане солдате! Іх бін україніше!»

Ми не дочекалися честі отримати приймач швидко, а в черзі стояло не менш як дві сотні людей. Вирішено було 24 вересня піти зранку до центру, де, як говорили, видаватимуть приймачі. Проте вранці 24-го почали вибухати будинки в центрі, починаючи від рогу Хрещатика й Прорізної. Страшні стовпи диму стояли над містом. Вибухи тривали вчора і вночі та сьогодні. Стовп диму, який видно з нашого двору, — менший, але горять щораз нові й нові будинки, вибухаючи. До 19 вересня люди нескінченною вервечкою тікали з околиць, що обстрілювалися, переважно їхали трамваєм до центру; з 19 вересня вони пішки вже (трамваї, тролейбуси стоять від 18 вересня, коли було висаджено електростанцію і припинилася подача електрики і води) тягли безкінечно свої клумки назад на околиці міста...

До вчорашнього дня у відносинах між національностями було спокійно. Сьогодні вже багато євреїв ішло під конвоєм німців. На Бессарабці знайома

бачила вбитого молодого єврея в калюжі крові, при ньому записка: «Спійманий при підпалі будинку». Там саме якийсь молодий хлопець підвів сивобородого єврея до німця, говорячи, що цей єврей підпалював.

Вересень–жовтень 1941.

Після пожежі німці публічно повісили поблизу Бессарабського критого ринку двох чоловіків. До їхнього одягу пришпилено записки: «Підпалювачі».

На вулиці валявся труп старого, за зовнішнім виглядом — єврея; також записка: «Підпалювач».

2 жовтня 1941.

Щойно повернулася з центру міста... Центру немає. Є лише руїни... Хрещатик, Прорізна, Миколаївська, Мерінгівська, Лютеранська, Нова, Інститутська, Пасаж — згоріли, висаджені в повітря. Купи руїн (замість радіоцентру, цирку, будинків на розі Прорізної і багатьох інших) або стіни з наскрізними прольотами вікон... Адже від 18 вересня водогін, висаджений при відході радянських військ, не працював; води не було, гасити пожежу було нічим; крім того, весь час тривали вибухи. Кажуть про підкладені міни, пекельні машини, про підпали; інші ж говорять, що пізніше, в розпалі пожежі, і військові німці висаджували деякі будинки, щоб перекрити шлях вогню; 25 вересня, близько 12 години ночі, їхав автомобіль центральними вулицями міста, і людина в рупор кричала, щоб мешканці від 12 години ночі до 5-ої години ранку вийшли з будинків цього обширного району. Мешканці будинків, що не горіли, і близько й далеко розташованих, хто з речами, хто майже без речей, вийшли і розмістилися навколо цього центрального району в скверах, на бульварах, у парках, на площі та просто на вулицях з клумаками, начинням, з ліжками, матрацами, диванами; декотрі зробили намети з гілок, дощок, бо майже тиждень були на бівуачному становищі вдень і вночі, а одна ніч була дощова.

Весь центральний район — спочатку правий бік Фундуклеївської до Володимирської, лівий бік Володимирської до огорожі садиби колишнього Михайлівського монастиря; від Бессарабки вгору в Липки до Виноградної, а там у Липках вже не знаю які ще вулиці, — очеплено німецькими солдатами весь час. Потім район очеплення ще розширено до правого боку бульвару Шевченка, Великої Васильківської до Рогнідинської, по лівому боці Рогнідинської до Малої Васильківської. В цьому обширному районі німецькі військові обшукували будинки, шукаючи міни. За чутками, їх знаходили. Тим часом німці розпорядилися поспішити з полагодженням артезіанського водогону, і в ніч на 28 (?) вересня пожежа припинилася, знищивши стільки прекрасних будинків, меблів, одягу, білизни, їстівних припасів і, можливо, й людей. Заслони військові знімали поступово: 29-го вересня мешканців допущено на Мало-Житомирську вулицю, що лишилася не зачепленою вогнем, Рогнідинську, Михайлівську, на правий бік Софіївської. На Кругло-Університетську допустили лише вчора, 1 жовтня, надвечір.

На правий бік Софіївської мали допустити 30 вересня ввечері. Сьогодні вже по всьому цьому страшному району я з Лесею проходили. На Мерінгівській театр Червоної Армії згорів, але статуї в нішах вестибюля ззовні вціліли. Вціліли деякі вивіски, таблички, вцілів червоний полотняний плакат упоперек Миколаївської вулиці на її початку. Напроти готелю «Континенталь» біля тротуару стоїть кошик з тарілками, один матрац пружинний, уцілілий від вогню, і багато пружин від згорілих матраців. На горбку між Кругло-Університетською та Лютеранською вулицями всередині кварталу були речі, що їх винесли люди з довколишніх будинків. І будинки згоріли, і винесені речі також — ліжка, швейні машини, одяг, ватяні ковдри — про ці речі нагадують обгорілі рештки. Біля руїн тиняються кішки: розпач у їхніх очах. Вони знають, напевне, що десь тут їхній теплий куточок, тиняються, а знайти його не можуть, бо замість нього купи щебеню.

Всередині будинку 4-ої поліграфічної фабрики (ріг Думської площі, будинок колишнього Дворянського Зібрання), очевидно, стався вибух: машини в безладді, не тільки шибок, а й віконних рам немає, але будинок вцілів, міцної будови, не згорів.

Дума вціліла. Частина Хрещатика від цього рогу до Володимирської гірки неушкоджена. Це правий бік Хрещатика. А з лівого боку цілі — від Пролетарського саду — Будинок оборони, ще 2–3 поруч, а 7, 9, 11 (здається) згоріли ще раніше, невдовзі після 19 вересня. Німці для гасіння цих трьох будинків

Небезпека тепер підстерігає і з неба

в останній черзі йшли до якогось яру, де їх розстрілювали з кулеметів і автоматів, а по іншій версії — яр був замінований, а потім з людьми висаджений. Все це в усних переказах. Так воно чи ні — нам невідомо¹⁰. Деяка частина киян вважає це відплатою за вбитих політичних в'язнів у тюрмі (за чутками, всіх політичних напередодні 18 вересня чи 19 вересня в тюрмах і підвалах Софіївського подвір'я та інших енкаведистами вбито). Розказують, що дружина оперного співака Михайла Донця, заарештованого на самому початку війни, знайшла в одному з підвалів його спотворений труп.

Читаємо газету «Українське слово». 3 жовтня — повідомлення про захоплення німецько-фінськими військами Петрозаводська, про бомбардування німецькою авіацією воєнних споруд Ленінграда, Москви, воєнного заводу під Харковом, про нальоти німецької авіації на Англію...

1 жовтня після майже двотижневої перерви з'явилася вода в водопроводі — артезіанський водогін полагоджено. 5 жовтня з'явилася електрика в нашій квартирі. 6 жовтня електрика також була вдень, а ввечері знову не було¹¹.

З «Нотаток домогосподарки»

7 жовтня 1941.

Доводиться ще писати. 18 вересня останній раз продавали хліб в магазинах і працювали пекарні. Тоді ж, а, може, й пізніше, хлібні заводи, за чутками, висаджено. 19 вересня вступили в Київ німці. Сьогодні вже 19-тий день сидимо без хліба, і сухарі кінчаються. Що далі? Була в Пролетарському саду, бачила дим із коминів подільських млинів. За газетними відомостями, там виявлено запаси зерна, яке мали облити гасом при відступі радянських військ із Києва, та виявилось, що воно облите лише водою. Чутки поширювалися, що десь на складі виявилось отруєне масло, цукор. За наказом, що його було вивішено воєнною німецькою владою на 2-й чи 3-й день після їхнього вступу, населення повинно приймати радянські й німецькі гроші. Проте радянські гроші беруть неохоче, а німецькі — звідкіль?

Німецькі солдати продовольством забезпечені і дуже рідко щось купують. Селяни переважно на обмін згоджуються. Я вже виміняла: черевики Юрка на 7 кг квасолі + 6 кг гороху + 1,5 пшона + живий півень. Другий обмін: ношені шерстяні штани за 2 відра картоплі. Продають за гроші так: 1 бурячок за 5 рублів, 1 морква — 5 рублів, 10 картоплин —

¹⁰ Èр àè, ÿè³ æáóóú í í àèèçó ÿðó, ã àí ðèèè í ðí òà, ù í ÷òèè áóèí òòàò í³ èðèèè èèüèà áí æ.

¹¹ Í ñà³èáí í ÿ àèáèððè÷íí ã í á áóèí áí ðí áí áæ óñ³ ç í èóí àò³; Õèüèè ç í ñí áèèáí ã áí çáí èó í æ óæ í ñà³èáí í ÿ àèáèððè÷íí à áááàèè.

15 рублів, 1 літр молока — 20–25 рублів, відро картоплі — 50 рублів, у селян з підводи іноді. З'явилося багато перекупників. Обмін продуктів селянами іде переважно на промтовари: одяг, взуття, мило, сіль, цукор.

Коли гітлерівське командування розклеїло по місту афішки з запрошенням євреям з'явитися з документами та коштовними речами на Лук'янівку до єврейського кладовища, не тільки не-євреї, але й самі євреї не припускали думки, що їх хочуть убити. Серед євреїв, які залишилися в Києві, були лікарі, інженери; було багато старих, жінок, дітей. В більшості вони не були політично активними, тому не припускали думки, що їх принижуватимуть, убиватимуть, адже вони не скоїли нічого і не виказували ворожнечі до німців, які зайняли місто. А тому що в афішках обіцяли розстріл тим євреям, які не прийдуть, то логічно було зробити висновок, що тих, хто приїде до єврейського кладовища (яке по сусідству з величезним яром з назвою «Бабин Яр»), цих не розстрілюватимуть. А що ж буде? Цього ніхто не знав. Оптимісти думали, що їх кудись відведуть, відвезуть. Куди? Для чого? Ніхто не знав.

Лук'янівка — окраїнний район. Від центру туди — кілька кілометрів. А з інших околиць? Дістатися важко. Добиратися треба тільки пішки. Ніякого міського транспорту немає — всього 10 днів, як німці захопили Київ. І люди попленталися на Лук'янівку. Старі йшли туди довго, кілька годин, сідаючи дорогою на що трапиться, щоб перепочити. Зовсім недужі не змогли вийти з квартир. За кілька днів у різних місцях на вулиці можна було бачити (наприклад, ріг Червоноармійської та Саксаганського) ліжко, і на ньому лежить хвора стара; на ношах важко дихає старий (вулиця Федорова, біля паркана «Козачого двору»), просто на вулиці вмирає в маренні стара (одна з вулиць, що перетинає вулицю Саксаганського). Хто і куди прибирав їх з вулиць? Невідомо! А не-єврейське населення? У тій самій зловісній афішці обіцяно було розстріл тому, хто заховає у себе цінності євреїв або самих євреїв.

Прибулі до єврейського кладовища євреї були згруповані за віком. У них забрали всі цінності. З них зняли верхній одяг. Їх залишили в білизні. Їх розставляли вздовж краю яру і косили автоматами. Коли вони попадали в яр, їх засипали землею за допомогою вибуху. Чи зостався хтось живий у цій бойні? Розказували потім, що окремі люди якось лишилися живі і ніби їм вдалося звідти вийти. Місце цієї бойні дуже віддалене. Говорили потім, що мешканці з ближніх вулиць нібито чули крики.

Не відразу жителі Києва дізналися про долю євреїв, і ще довго люди не вірили, що євреїв убито, бо це масове вбивство 80 тисяч ні в чому не винних людей, в більшості старих, не вмішалося в свідомості людей, здавалося страхітливим, просто неможливим.

13 жовтня 1941.

В «Українському слові» за 11 жовтня в телеграмі від 9 жовтня з Берліна читаємо текст промови-звернення до німецьких солдатів Гітлера, виголошеної в ніч з 1 на 2 жовтня. Перелічуючи воєнну здобич («світ ще ніколи не бачив нічого подібного»): 2 400 000 полонених, 17 500 захоплених чи знищених танків, 14 200 літаків, 21 600 гармат; територія, захоплена німецькими, румунськими, фінськими, угорськими, італійськими, словацькими військами, вдвічі більша за Німеччину 1933 року — і при цьому втрати німців («хоч як це тяжко для окремих товаришів і їх родин») не дорівнюють ще й 5% жертв світової минулої війни — фюрер висловлює задоволення, що сам 22 червня напав на Радянський Союз і не дав йому можливості кинути на Німеччину сили — «розміри озброєнь, виготовлених цим противником, були такі велетенські, що вони перевершували всі найгірші побоювання» і «Бог оборонив нашу країну і всю Європу: якби цей варварський ворог рушив на нас свої тисячі танків раніше, ніж ми його випередили, вся Європа загинула б, бо лави цього ворога складаються переважно не з солдатів, а зі звірів». Потім він звертає увагу своїх солдатів на той «рай робітників і селян», який вони могли побачити на власні очі, на злидні страшні, які він вважає результатом 23-річного панування большевизму, «який в своїх найглибших основах подібний лише до найзвичайнішої форми капіталізму. В обох випадках носії цієї системи одні і ті ж — жиди і тільки жиди». «За кілька тижнів три промислових райони, що мають вирішальне значення, перейдуть до ваших рук», — констатує фюрер. Ці райони — Москва, Ленінград і Донбас. Оглядаючи тил, фюрер каже: «Великі райони передано до рук цивільної влади. Там життя якнайшвидше відновлюється на засадах розумних законів. Там стоять наготові величезні склади продовольства, пального, боєприпасів». В кінці промови: «За ці три з половиною місяці, мої солдати, кінець кінцем створено передумови для останнього потужного удару, який ще до початку зими має розтрощити ворога», підготуватись, «щоб поставити ворога в таке становище, коли йому можна завдати смертельного удару».

Хліба спочатку для населення зовсім не було, про це ніхто не турбувався. Потім організувалася кооперація. Призначено вже було день (10 жовтня), коли мали почати видавати. Магазин «Трикотажки» повний хліба — люди бачать через вікно. Але... немає розпорядження від німецького командування. Тільки з його благословення можна продавати.

Вчора, 12 жовтня, стояла хвилин 20 в черзі перед магазином «Трикотажки» навпроти кіно. Магазин зачинений, але видно, що всередині хліб є (завезений ще 10 жовтня). Говорили, що будуть давати лише за 10 жовтня, проте деякі люди, і я в тому числі, надіялися, що даватимуть і за 11 жовтня. І от «з дозволу німецького командування» хліб для населення по карточках почали давати 10 жовтня під вечір. Відразу ж утворилися сотенні черги. Але отрима-

ли лише десятки людей. 11 жовтня одержали за 10 жовтня, 12 жовтня — неділя, святковий день. Говорили, що «до особливого розпорядження (очевидно, німецького командування) хліб не видається за подальші числа». Норма: 200 г на людину. Коштує він 13 копійок за 100 г. Безперечно, значна домішка гороху.

Газети заповнені статтями, в яких згадується стан справи з постановкою музичної освіти (в консерваторії, яка згоріла 25 вересня, було 90% євреїв у викладацькому складі), літератури, літературної критики. Євреї-композитори вносили чужі українській народній музиці й пісні інтонації при обробці та аранжуванні. Організується опера, музична драма, українська драма. Проводиться відбір репертуару. Ведуться вже й дебати (стаття Ревуцького) про те, щоб не зводити репертуар до етнографії лише, а розсунути його межі до включення західноєвропейських класиків. Посилаються на Лесю Українку, твори якої мали не вузькоєтнографічну тематику, але широку, історичну, західноєвропейську.

Стоячи вчора в черзі за хлібом (безрезультатно), я бачила незліченну кількість вантажних машин, що їхали Великою Васильківською виключно в напрямку на Деміївку, тобто з Києва. Німці на них везли в бочках бензин, якісь величезні цинкові труби, котли, нікельовані ліжка, стільці, матраци; проїжджало ще більше вантажних фургонів типу залізничних вагонів, закритих брезентом. Взагалі вантажні машини у німців переважно закриті брезентом, в стінах якого часто буває по кілька віконць; потім проїхало з десятків зручних автобусів з німецькими людьми — здається, штурмовиками. Куди було везено все це майно? Про те нам, цивільним особам не дано знати...

На кожному школу — податок: зібрати півтори тонни каштанів. Очевидно, це будуть інгредієнти для хліба, що випікають для нас, туземців.

Із дедалі більшим подивом читаю в *«Deutsche Ukraine Zeitung»* статтю економіста якогось, що розп'ятує нахабно про те, що весь апарат, законсервований від часу Версальського договору для управління колоніями, готовий приступити до роботи на Україні.

25 жовтня 1941.

Згідно з учорашнім повідомленням із головної квартири фюрера — Сталіно зайняте німецькими військами, які оточили зі сходу, півдня й заходу Донбас.

Москва й Ленінград зазнають жорстоких бомбардувань. Зовнішнє кільце укріплень навколо Москви німцями прорване. За чутками, вчора бої вже йшли на вулицях Москви. Якщо ці чутки й передчасні, то все одно небезпека, зрозуміло, найвідчутніша для Москви. Спроби армій, що захищають Ленінград, прорватися на схід кілька разів німцями відвернуті. Вязьма, Брянськ, Калуга, Калінін, Орел, Таганрог — в руках німців. Радянський уряд переїхав на 880 км на схід. Тижднів два-три і європейська частина нашої країни буде складовою частиною Великонімеччини, як її називають в газеті «Українське слово».

Гуркочуть, наближаються...

Ліногравюра Георгія МАЛАКОВА

За вчорашніми газетними повідомленнями розвідувальні радянські загони з'явилися в Афганістані. Чи не думають німці, підкоривши Росію, посунути через Кавказ або інакше, в Індію? Те, про що мріяв Наполеон, може, здійснить Гітлер, і тоді зустрінуться німецька і англійська армії знову на суходолі Індії?

Мурманськ ще тримається, але яке він може зараз мати значення — не ясно.

За газетними повідомленнями, втрати мільйонів радянських військ людьми (нібито полоненими, вбитими і пораненими — 6 мільйонів), літаками, танками, гарматами не зможуть бути відновлені Англією та Америкою, такі вони великі.

23 жовтня вивішено оголошення: «Як репресивні заходи з приводу акту саботажу розстріляні 100 мешканців Києва»; друге оголошення закликало всіх власників голубів знищити їх до 26 жовтня. Хто порушить цю постанову, буде розстріляний. Незабаром після приходу німецьких військ у Київ було оголошено розпорядження коменданта про знесення всіх протигазів в певні пункти. Громадяни зносили їх і кидали — вирости величезні купи.

Продовжують виявляти і збирати євреїв, що ухилилися від явки 29 вересня. За чутками, близько 80 тисяч, що з'явилися 29 вересня, були розстріляні.

До Києва прибувають багатолюдні загони полонених. Серед маси сірих шинелей вирізняються групи людей голих (спочатку їх було роздягали до білизни, а потім наголо) — євреїв. Коли вони проходять, їх безперервно б'ють... По бої дістаються й сірим шинелям, коли хтось із юрби кине їм цигарку чи шкоринку хліба. Конвойні мають в руках гумові палиці, батоги, (крім зброї). Обличчя полонених чорні або сірі, зуби оскалені від голоду, очі не мають спокійного людського погляду. Я бачила партію, яка йшла вже з Києва в концентраційний табір Німеччини. Скільки цих змучених людей дійде до табору?

З «Нотаток домогосподарки»

25 жовтня 1941.

Вже другий місяць сидимо без хліба. 10 жовтня отримали хлібні картки і відразу ж побігли до булочної. Діло було надвечір. Стояла величезна черга. Але о 6 годині вечора магазин зачинили, видавши хліб (по 200 грамів на душу) кільком десяткам. 11 жовтня ми отримали хліб за 10 жовтня; а потім зовсім не отримували. Спочатку на хлібній лавці вивішували: «Хліба не буде сьогодні», і біля лавок юрмилися люди, а потім нічого не вивішували. Чутки ходили, що на хлібзаводі хтось закваску отруїв; що взагалі виявлені на складах запаси зерна виявилися отруєні миш'яком; що на відновленій німцями залізничній колії партизани пустили 2 поїзди під укіс, розібравши рейки; що доводиться годувати багато полонених (останніми днями за підрахунками в пресі, полонених більше 3-х мільйонів, і через Київ їх проходить колосальна кількість). Хоч би що там було, хліба немає. Сухарі давно вийшли. Печемо іноді коржі. Вчора ввечері склали нові списки для хлібних карток. З'явилася надія на хліб.

Селяни слабо підвозять продукти в місто і при тому на обмін. Тому що у багатьох громадян виявилось багато зайвих речей, і за 4 пуди картоплі один селянин отримав нового кожуха, а інший за півпуда житнього борошна нові передки та підосви до чобіт, третя за добрий светр просила пригорщу борошна і т.под., то обміняти щось із ношеного одягу, який є у мене, дуже важко, тобто дають мало. Кажуть, що від учора в'їзд до Києва підводам уже без перепусток і що багато підвід уже вчора їхало до центру. Перевіримо сьогодні і спробуємо добути, що можна.

Цими днями купила 6 малесеньких бурячків за 7 рублів, 2 моркви середнього розміру по рублю. У знайомих нам пощастило абонуватися на півлітра козячого молока через день. Платимо 10 рублів за літр, тобто дуже дешево (в порівнянні з базарною ціною, яка доходить до 30 рублів за літр, а головне, на базарі переважно на обмін дають молоко). Сало і масло лише на обмін і буває рідко. На базарі цими днями німець забрав у якоїсь жінки масло (конфіскував). Чи мав він на це право, ніхто не знає. Іншим разом те ж саме: німецький солдат вистежував селянок з концентрованими продуктами і забирав їх. Чи платив — не знаю. Селянки підкорялися, продукти віддавали. Юрба скупчувалась навколо і мовчки дивилась. Одного разу довелося купити за гроші (10 рублів) 2 десятки картоплі за посередництвом німецького партійця-військового з червоною пов'язкою — на ній чорний хрест в білому крузі — на лівому рукаві. До возу вишикувалася черга душ сто. Селянин сидів на возі, зло кривив рота, лаявся: «Якби я таке знав, вивернув би її десь на дорозі... » Та, звісно, німецький фашист не розумів селянина, хоч і говорив польською

мовою. Він на мигах показував йому, щоб той не турбувався, що він усі гроші йому віддасть, і справді, продавши мішок (по десятку на людину в черзі), він перерахував гроші 270 карбованців і вручив їх хазяїну картоплі. Той чемно усміхнувся, але гроші взяв без видимого задоволення. Так і продовжував німець власними руками відпускати по десятку картоплин, беручи їх з мішка.

Ледве розвидниться, і навіть раніше, бо рух дозволяється з 5 години ранку за німецьким часом, сотні безробітних людей з лопатами та мішками ідуть із власної ініціативи за місто на колгоспні поля і копають собі картоплю. Доводиться іти кілометрів за 20–25 і то вже витоптано-вибрано. Дочка Леся також ходила — принесла щось із півпуда, але дуже дрібної та поганої. Під час цих картопляних вилазок бувають трагічні випадки: на картопляних та капустяних полях, траплялося, вибухали міни. Розказували про 7 загиблих, потім про окремі випадки каліцтва рук, ніг. Ті, що ходили по картоплю, бачать на дорогах і снаряди, і гранати, і уламки автомобілів, і могили німецьких вояків з добре зробленими хрестами, і кості в купах лахміття непохованих наших воїнів. На Деміївці поблизу залізничної колії, що ремонтувалася, ми з Лесею побачили біля паркана декілька закритих і відкритих ящиків: в них лежали міни для мінометів.

2 листопада 1941.

Із газети «Українське слово» від 18.X: «*Фюрер Великонімецьчини сказав: «Советський Союз був одною-єдиною в світі фабрикою зброї, яка працювала коштом життєвих засобів людини. Одна-єдина фабрика зброї проти Європи».* Ця ж газета (одна-єдина, яку ми зараз читаємо, якщо не рахувати німецької «Nachrichtenblatt», що має виходити щосереді і щонеділі) сповіщає, що під час пожежі 24–27 вересня у центрі Києва згоріли 200 будинків, 3 театри (дитячий, радіо і Червоної Армії), 5 готелів, 5 найкращих ресторанів та кафе, поштамт, цирк, два універмаги, понад 100 найкращих крамниць, консерваторія та музична школа (згорів великий орган та близько 200 роялів та піаніно), два пасажі, ломбард, будинок архітекторів та вчених, друкарня, 8-ма взуттєва фабрика, центральна міська залізнична станція, середня школа; багато бібліотек, важливих документів, коштовних речей загинуло. На протязі 3 кілометрів з обох боків забудованих вулиць повністю знищена Мерінгівська, Нова, майже повністю Хрещатик, Пушкінська, Лютеранська, Миколаївська, Прорізна, Ольгінська, частини Думської площі, Інститутської вулиці, Музичний завулок. Збитки — 500 млн рублів (вартість будинків), точніше — 1–1,5 мільярда, якщо додати вартість рухомих речей та взагалі всякого обладнання. Деякі з цих відомостей взяті мною з газети «Українське слово» від 21.X.1941 р., а більшість з них — з моїх власних безпосередніх вражень і спос-

Ліногравюра Георгія МАЛАКОВА

Серпневі дні і ночі

тережень. Отже, в Києві просторе поле для праці інженерно-технічних робітників українських та німецьких. Розширять Хрещатик — він був зовсім вузький, якраз у тому місці, де почалась пожежа — на розі Прорізної.

Москва під градом бомб. Із Ленінграда марно намагаються прорватися дивізії на схід. В 20-х числах жовтня Тимошенко відкликаний. Жуков замість нього, Жуков відає і обороною Москви. «Укр.слово» іронізує, що Сталін «запізно відкрив новий військовий талант, бо 260 радянських дивізій уже знищено». Дипломатичний корпус виїхав з Москви до Казані приблизно 15–17 жовтня.

Усна передача: Сталін нібито виголосив по радіо промову, де визнав, що «помилився в українському народі, що він не чекав такої зради».

З розмов на вулиці

— Ну що ж! Все одно Україна не може сама собою управляти, то вже нехай краще Гітлер.

— Україні, на вашу думку, не треба бути самостійною. Ну, а Данія? Бельгія? Голландія? Норвегія? Ці теж не можуть самі собою управляти?! — що ви говорите!

З «Нотаток домогосподарки»

У жовтні місяці мешканці Києва одержали всього 2 рази хліб по 200 г на душу: 10.X і 31.X. Дехто каже, що знову дадуть хліб лише через 5 днів. Варимо горох, квасолу, іноді борщ; їмо найчастіше без картоплі, іноді з картоплею, вареною в лущі. Багато людей ходить пішки у ближчі, а найчастіше в далекі села (приміром, на Білоцерківщину), щоб там за принесені з собою речі (білизну, одяг, взуття, мануфактуру, мило) виміняти борошна, жирів. У Київ привозять мало, самі селяни, а транспорту в новонароджених київських кооперативних організацій нема. На гроші можна купити найлегше металеві речі, посуд, полагоджене взуття і галоші. З харчів найлегше за гроші купити петрушку, скибку гарбуза. Десяток невеликих картоплин коштує 10–15 рублів. Дві голівки часнику — 5 руб., десяток цибулин середнього розміру — 25 руб., шклянка гороху — 8 руб., шклянка цукрового піску (як кажуть, бо я цукру на базарі не бачила) — 35 руб., кусок господарчого мила — 120 руб., звичайна пачка махорки — 60 руб., старі галоші — 80 руб. і т.п.

Щодо обміну, то тут повнісіньке свавілля. Через те, що у багатьох громадян опинились в руках речі, що належали людям, евакуйованим з Києва або забитим, і ці речі не нажиті працею, їм не шкода знецінювати, вони їх міняють за ніщо. Нового кожуха селянин дістає за 4 пуди кар-

топлі, нові валянки з галошами — за 1 пуд муки (а то й дешевше), за нові панчохи дають гарбуз, за простираadlo дають 1 кг, а то й 1 фунт масла і т.п. Масло й яйця дуже вподобали «переможці», за ними вони й полюють по базарах, обшукуючи (бачила сама і про подібні випадки чула з достовірних джерел) пазухи жінок...

З 29 по 30 жовтня були підпали на 4 базарах: Володимирському, Галицькому, Бессарабському, Житньому (?). З 30 на 31.X знову підпал на Лук'янівському і Володимирському. На Володимирському згоріло (в ріжних кінцях базару) за ці 2 рази декілька ларків і фотопавільйон, якого уже було привели до ладу після пограбувань магазинів 18–19 вересня, коли більшовики відступали, а німці наступали. До того були пожежі на розі Короленка і Фундуклеївської в ніч на 30 і на розі Маріїнської і Кузнечної — на 31 жовтня. Горіло на горищі. Але швидко погасили.

7 листопада 1941.

Усна передача: Блюхер (про якого теж усно ще задовго до війни передавали, що він втік до Китаю) повернувся до Сибіру, став на чолі сильної Далекосхідної армії, дав відсіч японцям і йде проти німців. Скільки тут правди — Аллах відає! Бо є й інша чутка, що Блюхера нема давно на світі. Принаймні відомо, що й він, «як і всяка самостійно мисляча, енергійна людина, не користувався прихильністю Сталіна і до Сталіна з'являтися без особистої охорони унікав» (про що читаєш в «Українському слові» від 1–2.XI.1941 у статті «Таємниці Кремлівського Двору»).

Тим часом, 17.X взято німцями Одесу, 24.X — Харків, позавчора — повідомлення про зайняття Курська, про посилене бомбардування Москви та Ленінграда з Кронштадтом, про потоплення багатьох пароплавів з утікачами з Криму та південних портів на Чорнім морі, про дальше зайняття Донбасу — Сталіно уже 20.X зайнято німецькими та італійськими військами, про падіння Калуги та Твері (Калініна) і про величезні зруйнування динамітом заводів Донбасу, вартістю у багато мільярдів рублів, большевиками при відступі. Жахливе враження робить газетне повідомлення про скупчення близько 8 мільйонів евакуйованих між советсько-німецьким фронтом і Волгою...

Цікава стаття в «Українському слові» — «Большевицька зірда гасне» з цитатами іспанського філософа Ортеги Гассета, який пише, що *«ця країна (Сов. Союз) потребувала ще сотні літ на те, щоб могли претендувати на владу. Тому що вона хвилево не має жодного власного імперативу, вона мусить чіплятись за доктрину європейського марксизму. Ця фікція їй вистарчає, бо вона має надмір молоді. Юнак не потребує до життя ніяких причин, йому вистарчає ілюзій»*. Отже, цей Гассет відмовляє нашому народові у праві мати самому собі владу над собою. Він визнає тим, що наш нарід мусить ще залишатися в рабстві. Цікаво те, що автор статті згадує про заповіт Леніна, де він остерігав большевицьку партію перед брутальністю Сталіна. А ми звикли до тієї

думки, пропагованої пресою радянською, що Сталін —любимий учень Леніна. Автор пише, що большевицька революція, наче Сатурн, пожерла своїх власних дітей, яких цілими мільйонами Сталін відправив на той світ через штучний голод, концтабори, тюрми і безпосередньо.

Жах, сум, пригнічення зараз у душі в мене і в багатьох від того, що ми пережили й переживаємо. Доводиться лише надіятися на нашу молодь, яка творитиме життя.

Вчора бачилася з двома молодими чоловіками з Полонного — один з них прийшов (трохи дорогою німці підвозили) до Києва виручати тяжко хворого брата з полону, але натрапив замість хворого на другого свого брата, здорового, лікаря, теж полоненого, що працював за наказом за своїм фахом у Бориспільському шпиталю для поранених полонених. Так от цей молодий лікар (закінчив медінститут 1939 року) мав лікувати 20 поранених, але брак харчування ставав на перешкоді, багато гине. Їжа для поранених: 150 грамів хліба на день і два рази гаряча юшка.

Розказали, що на селі у них лишилося все, як було. Німці до них прийшли за тиждень до жнив. Колгоспний лад лишився. Жнива й обробка піль пройшла організовано, добре. Хліб зараз колгоспники одержують за картковою системою: дорослий робітник — 300 грамів, утриманець — 200 грамів. На ринку можна купити жита (50 руб. за пуд) і змолоти легко. Масло коров'яче можна купити за 30 руб. (зараз у Києві з-під поли 600 руб. кіло масла, та й то на нього ніхто не натрапляє). Гроші ходять, як раніше. Німці встановили, щоб усе лишалося, як було, до закінчення війни. Мене це здивувало. Бо колгоспи під Києвом, як казали самі колгоспники, нібито розпалися.

З «Нотаток домогосподарки»

29 листопада 1941.

В кінці жовтня і в першій половині листопада ціни на продукти на базарі були дуже високі: шклянка гороху — 7–9 руб., шклянка пшона — до 15 руб., квасолі — до 12 руб.; житнього борошна — до 12 ½ руб., цукрового піску — 35 руб., повидла — 50 руб., десяток невеликих картоплин — до 15 руб. (пуд картоплі — 200 руб.), сала або масла 100 г — до 60 руб., буханець хліба — до 120 руб., невелика головка капусти (може, ½ кг) — 30 руб. Але після наказу про податки, які стягатимуться з сільського та міського населення, і встановлення таблиці твердих цін на харчові продукти — ціни почали знижуватися. Зараз шклянка гороху — до 4 руб., пшона — 7 руб., пуд картоплі — до 130 руб., пуд житньої муки — до 200 рублів.

Кооперація розгортає туго свою діяльність. В деяких районах Києва уже споживча кооперація видавала картоплю, сіль, шпинат, томатний сік (залишки ще радянського виготовлення), а в нашому Ярославському кооперативі тільки вчора перший раз видали ½ кг солі.

Хліб у листопаді дали три рази по 200 г на душу.

29 листопада 1941.

За цей проміжок часу від 7 до 29.XI сталось багато подій і в Києві, і в нашій країні.

По-перше, були з 29 на 30.X нічні підпали рундуків та магазинів на базарах та будинків. На Володимирському базарі одночасно з двох кінців були підпали, наступної ночі — знову. Я бачила ранком руїни від згорілих дерев'яних базарних будівель.

В той же час приблизно були пожежі в деяких будинках: в ніч на 30.X — на розі вулиць Леніна і Короленка, в ніч на 31.X — на розі Саксаганського і Кузнецкої.

За акти саботажу було розстріляно німецькою владою спочатку 100 мешканців Києва, а потім, після підпалів базарів, 300 мешканців. І було попереджено, що надалі в разі вибухів і підпалів буде покарано більше людей. Настрій у людей пригнічений. Поновили німці у дворах чергування мешканців будинків. Мені теж доводилося чергувати — вік і моя глухота до уваги не беруться.

За цей період від вибуху перетворився на руїну великий будинок на розі Короленка в кварталі Софійського собору, а ще перед тим вибухнув Успенський собор в Лаврі, новозбудований палац Верховної Ради (поруч з колишнім імператорським палацом — тепер музеєм Шевченка у Липках) і прекрасний растреллівський будинок Думи... Зараз у центрі міста справжнє кладовище: сум огортає душу, коли йдеш повз мертві будинки. Душа цих будинків — життя і діяльність людей в них — відлетіла. Залишилася лише «територія», завалена уламками стін, купами цегли, заліза, скла. Намагаюсь якомога не ходити тими вулицями — не витримує душа цього руйнування. Райони окраїнні хоч зовнішнім виглядом залишилися, як були, проте, і на нашій окраїнній вулиці на розі Лабораторної і Предславинської об 11 годині ранку виникла пожежа через необережність двірника, що прибирала помешкання після відходу німців з цього будинку і палила соломі. Пожежу ліквідувала пожежна команда, але ми, мешканці цього району, були охоплені жахом, поки не довідались, що це нещасний випадок.

Зараз мало німців у місті, вони розміщені не в центрі міста, а десь на околицях. Так, наприклад, виселені мешканці Святошина, щоб звільнити будинки для них.

Були чутки, що протягом цих трьох тижнів радянська авіація робила нальоти і скидала бомби на залізничний вузол Гребінка (де за цими чутками загинуло багато військових) поблизу Лубен, на Білу Церкву, на аеродром Хотова, на Дарницю, Борщагівку. Кажуть, що у листівках були погрози українцям: не хотіли, мовляв, воювати, не будете зимувати.

Під Москвою боротьба триває. Чутки різні розпросторюються про успіх цієї боротьби. Але в пресі цілком твердо повідомляють: про наближення німців до Москви, про взяття Солнечногорська в 50 км на південний захід від Москви; про руйнації залізничних колій навколо Москви; про загрозу каналу Волга — Москва; про хаос і голод у Москві; про розстріли за маловажні провини; про розстріли тих, хто намагається втекти з Москви (щодня населення

Хрещатик горить. Вересень 1941 року Ліногравюра Георгія МАЛАКОВА

кличуть захищати столицю, цивільному населенню роздано зброю); про руйнації, спричинені німецькою авіацією — декілька бомб попало навіть у Кремль і біля Мавзолею — звідки тіло Леніна вивезено кудись за Москву; про вибухи кількох мін, закладених під вулицями Москви (акти саботажу). Ці повідомлення від 28 листопада, а 27 листопада повідомлялось про протест США Радянському Союзові з приводу отруєння у Куйбишеві — нова столиця Радянського Союзу — американського військового кореспондента Вільсона.

Ленінград, що деякий уже час, з 29 серпня, оточений німецькими військами («залізний перстень робиться щоразу вужчим» — задоволено констатує кореспонденція), живе теж жахливим, мабуть, життям. Спроби радянських військ прориватися за допомогою танкових колон, а також на транспортних літаках, зазнають невдач, за повідомленнями «Українського слова».

Декілька днів тому «Українське слово» повідомило, що офіційно утворено 18 листопада Остланд з Естонії, Литви, Латвії, частини Білорусі і «Імперський комісаріат Україна». Головним розпорядником, імперським керівником міністерства для всієї східної завойованої території є Розенберг¹², найближчий співробітник Гітлера, знавець України і Росії (народився на Сході Європи, жив довгий час в Україні і вчився в Одесі), а головним правителем імперського комісаріату України призначено Коха.¹³

¹² Ёі еæææ Æëüð ðååå Ðí çáí áåðåå: «Міò XX ñòí ëæòü», «Ёðí à ³ ÷-åñòü», «Í ñí í áí ³ æå; í àòçí í æé-ñí òææçí ó», «Oððáj à — àòçí è ñåçí áí í í èæèèè».

¹³ «Аðò Ёí ò — áåðææáí èè èí ñåð æëü Oððáj, èèçüèèè ñí æðí áçí èè Ææèåðà ³ Ðí çáí áåðåå, ææíí èè í ç áóüèèè æèííí ñò ³ çí áååòü ñí ðåå Ñòí àó æ áðí í è, áí áå òæ-íí í ðàòð ååå ýè í æèáíí èè (æðí í èè) í ðí ææáí èè á Ёáí æñááðç³» (ç ææçåðè «Oðð.ñèí áí » ÷.62 ææ 20.XI.1941 — í áðåáí åå ñòàòüü).

Цими днями опубліковано в пресі таблицю твердих цін на харчі, але, оскільки це кооперативна торгівля у самім зародку, то люди живуть тим, що купують на базарі, де ціни знизилися за останні два тижні, але не відповідають зовсім вищезгаданій таблиці. Приміром, картопля мусить бути по твердих цінах 55 копійок за кілограм, а продають на базарі по карбованцю.

Відродження приватної торгівлі і дрібних підприємств поки що досить викривлене — спекулянтів багато ухопилося за можливість індивідуальної наживи. Розвелась велика кількість комісійних крамниць. Крамниця на Фундуклеївській, 32, бере на комісію речі із 7%, але дефіцитні речі вона купує, а не бере на комісію, і платить так, що заробляє 100%; приміром, громадянка принесла дуже добрий докладний словник німецько-російський. Ледве-ледве домоглася у власника крамниці 50 рублів (він навіть 30 давав!). І тут же, як вона тільки-но вийшла, продав його за 100 рублів!

14 грудня 1941.

«Червоний Хрест» перевантажений працею: з усіх місцевостей Київщини приходять (часто здалека пішки) жінки, щоб подати заяву про розшук близьких — чоловіків, синів, братів. Прийшли віддають часто продукти (сало, борошно) за талончики. Талончики даються на три дні. Отже, щоб не чекати, селянки запропонують, що мають, а міські жінки (мабуть, і спекулянтки уже там влаштовуються в чергах) «уступають» талончики. Але кажуть, що полонених уже не відпускають на волю, жінки в черзі гомонять: «Німці на нас розсердились і не дають нам наших чоловіків».

Є чутки, що з полонених, яким пощастило дійти живими до концентраційних таборів Німеччини, утворюватимуть військові частини. А тим часом у багатьох таборах для полонених тут на Україні (Хорол, Барішпіль, Кременчук, Шепетівка, Дарниця, Житомир та багато інших) смертність дуже висока — виснажені, роздягнені люди гинуть від холоду й голоду, від дизентерії та захворювань на легені. «150–200 померлих щоранку вивозять з табору» (усна передача).

У Києві порожньо, сумно, мертво. Про центр міста й казати нема чого — там справжнє кладовище. Але й у тих частинах міста, що не спалені, однаково порожньо й сумно. Більшість облич людей на вулицях жовті, змарнілі. Учителі, навіть ті, що вже працюють в школах та мають призначення до гімназій, по два місяці не одержують платні, працюють в холодних класах (морози доходили до 23⁰, а опалення не працює, особливо центральне).

Програми шкіл і гімназій змінені в порівнянні з програмами радянськими. Зовсім немає російської мови, російської історії; введено Закон Божий, домоводство для дівчат; обов'язкова всюди німецька мова; французька та англійська скасовані. Жіночі та чоловічі гімназії окремі. З вузів працює медінститут. Університет і політехнічний (колишній індустріальний) — поки що ні. Академія наук готується до консервації — приміщення не опалюється, хоч і приєднане до ТЕЦ, яка вже працює з 25.X.

«Тікай, облава!»
 Малюнок Георгія МАЛАКОВА

Професори і викладачі живуть прикро, пенсій не дають (нема розпорядження від німецького командування).

Хліб останнім часом видають два рази на тиждень по 200 грамів на душу, а працівники установ, крім того, мають на тиждень 1,5 кг. Позавчора після опублікування в газеті «Українське слово» твердих цін на продукти і речі широкого вжитку, на базарах — єдиних місцях, де життя вирує (особливо на колишньому Євбазі — Галицькому базарі), — почали вимагати продажу по твердих цінах, а тому продуктів мало виносять. Гадаю, що влада проведе свої заходи щодо зменшення і стандартизації цін — але жертви неминучі.

21 грудня 1941.

Запровадження в життя твердих цін на харчові продукти та на речі широкого вжитку не здійснилося. Кілька днів людей ганяли, люди неохоче виносили продукти, а то й зовсім не було базару. Людей, що живуть від склянки гороху до склянки пшона, охопив жах перед голодною смертю. Але через кілька днів після опублікування таблиці твердих цін з'явилося в газеті від 14.XII оголошення влади, що з огляду на деякі друкарські помилки в постанові Генералькомісара про ціни від 2.XII, розпорядження це в повному об'ємі не буде поки що застосовуватися. Отже, на базарах залишилося, як було: склянка пшона — 6 рублів, склянка разової пшеничної муки — 6 руб., склянка цукрового піску (якогось чудернаць-

Київ. Концтабір на вулиці Керосинній. 1941 рік Малюнок Миколи СЛІПЧЕНКА

кого!) — 25 руб. (але цукор — рідкісна річ), сало — щось близько 250 руб. за 1 кг, а продають його, зрозуміло, не кілограмами, а малесенькими шматочками по 20, 50 грамів; 1 кг хліба спекулянти продають за 100 рублів, буває й дешевше.

Транспорт, як і раніше, слабкий. Везуть на конях, на благоденних сільських возиках; можна побачити й волів, які спокійно несуть свої рогаті голови по сумних київських вулицях, везучи картоплю чи що там для голодного населення. Після 5-тонних вантажних автомобілів, що перед війною, а почасті й на початку війни, з легкістю і швидкістю мчали гомінкими вулицями, везучи десятки мішків з цукром та борошном, враження від цих воликів таке, ніби ти сів на машину часу і бачиш перед собою не 1941-й, а 1841-й рік!

З 7 грудня почалась війна між Японією і Америкою та Англією. Японія оголосила їм війну, а напала, очевидно, раніше. 5 лінкорів Америки потоплено, 5 пошкоджено, 40 підводних човнів знищено, близько півтисячі літаків теж. Крейсери та інші військові судна знищені... Отже, повний розгром американського Тихоокеанського військового флоту. Це повідомлення газети «Нове українське слово»; багато збитків зробила Японія і Англії, потопивши військові судна — лінкори, крейсери тощо. Японія зробила десант на Філіппінах, Гавайських островах, оточила Сінгапур з трьох боків, атакує Гонконг з моря і з повітря; у Гонконзі бушують пожежі; війська Чан Кайші, які мусили там діяти з наказу Англії, зазнали краху; в Гонконзі воду видають пайками. Японці зайняли острови Гуам і Уейк. Американці збираються судити тих

своїх вищих військових, що відповідають за розгром лінкорів (команди лінкорів по суботах відпускались увечері на берег, отже у неділю о шостій годині ранку військові судна ці не були у бойовій готовності, бо команда ще спала після розгулу на березі).

На «східньому» фронті, тобто на фронті советському, уже тижнів зо два йде відхід німецьких військ на нові позиції. «Нове українське слово» сповіщає під шапкою «Позиційна війна» у ч.5 від 19.XII про нову фазу боротьби, про необхідність спрощення і скорочення лінії фронту у зв'язку з переходом на позиційну війну; сповіщається також і про жваве коментування усіма німецькими газетами повідомлень штабу німецького Верховного командування про це. Аналогічні повідомлення і про фінсько-советський фронт. Цікаво, що в «Українському слові» від 10.XII у статті, за підписом А.В., «Англійцям варто пригадати»... читаємо: «...Німецьке командування... виробило... свою найдосконалішу тактику так званого «бліцкрига». На відміну від методів віджилої позиційної війни, яких дотримується й зараз Англія, німецькі вояки безнастанно просуваються вглиб території противника...» Отже, зима примусила перейти до цієї віджилої позиційної війни. Принаймні ні Москва, ні Ленінград, відрізаний уже 4 місяці, оточений позиціями з затишними бункерами (ямами, в яких стіни з дощок, на стінах малюнки і фото; є груби, ліжка і т.п. речі комфорту), ще не взяті німцями, які економлять свій людський матеріал і певні, що й без людських жертв з боку німців обидві столиці будуть в їхніх руках. А тим часом в обох столицях, за повідомленнями преси, становище прикре; у Ленінграді багато вмирає від голоду й холоду, їх ховають у спільних могилах. Чутки, що ходять уже з тиждень, твердять, що Харків нібито залишений німцями. Важко цьому вірити! Кажуть, що Одесу бомбардують.

Київська газета змінила назву (і певний напрям освітлення подій) з 14 грудня. Із дальших, після 14 грудня, номерів газети «Нове українське слово» можна було зрозуміти, що якась група людей, що прийшла слідом за німецькою армією до Києва із заходу, узявши різкий тон крайнього українського націоналізму, здалась в силу цього шкідливою, і її з редакції вичищено. Хто саме вони? Хто вичищений? Невідомо з преси, але, очевидно, серед них є поети, які (між іншим) не задумувались над тим, щоб в одну купу збити «всіх Достоевських, Горьких» та інших великих російських письменників, бо вони російські, а до Москви, вчили вони, треба ставитись лише вороже, бо вона країну гнітила. Большевизм ототожнювали з російським народом і кликали на боротьбу з ним; упивались героїкою тисячолітньої давності: Святославом, Олегом, Володимиром та іншими первісними князями Київської Русі, яку навіть називали Україною. Отже, тепер нова редакція, засуджуючи цей крайній український націоналізм, кличе до спільної з російським народом боротьби проти «жидобольшевизму», як висловлюються зараз у київській пресі. Іноді, проте, кажуть м'якше — «юдейство». Листок «Літаври»¹⁴, що виходив раз

¹⁴ «Е³ааде» — е³аааоооіі-і е³ааооііеє деаі ааеє, аеоі аеа́ о́ 1941–1942 о́і еао́ і де́ аааао́ «Оедај пїеа пїеі аі» ґа дааааео³р і еаі́ е́ Оае³а́ а́ і ео́і́ ааі́ і́ о́ Ее°а³.

на тиждень і де містили свої твори ці невідомі особи, що прийшли із заходу до Києва, теж припинено. Обіцяють, що літературний відділ матиме свої сторінки або листок.

21 грудня вийшов замість «Останні вісті» — «Последние новости» російською мовою. Тон цієї газетки дуже неприємний — нагадує літературу «Союза русского народа» недоброї пам'яті...

Три дні тому преса (тобто «Нове українське слово» — бо воно наша єдина преса) повідомила про візит Александра Керенського до Рузвельта. Тема його бесіди з Рузвельтом — невідома.

10 січня 1942.

Уже більше місяця повідомлення з Остфронту одного тону: запеклі жорстокі бої, відбиття «безглуздох» атак ворога, величезні втрати ворога людьми — гори трупів советських вояків перед неприступними німецькими позиціями; раніше повідомлялося про вирівнювання німцями лінії фронту, про вбивання з цією метою клинів, які були півтора місяця тому зроблені німецькою армією у советську територію. В той же час в усній передачі багато всього: і про зміну советського режиму, про утворення нової трійки диктаторів — Ворошилова, Кузнецова і ще когось, про усунення євреїв від командних постів у Сов.Союзі, про те, що Керенський уже в Сов.Союзі, що лозунг «за Сталіна» змінено на лозунг «за землю», яку нібито хтось обіцяв уже сов.громадянам у приватну власність... Чуток багато, а які вони мають підстави?

Тим часом морози люті, а через Київ із заходу проходять все нові й нові підкріплення з народів Європи — болгари, румуни, італійці, німці. Деякі з'єднання мають не дуже імпозантний вигляд. Але більшість бадьоро марширують на Остфронт для остаточного знищення уже оголошеного знищенням большевизму. Сумнів викликає у багатьох людей те, що фюрер взяв на себе командування Східним фронтом, незважаючи на великі перемоги німців і величезне просування їх вперед. Німці вже були у передмістях Москви; зараз, як пишуть і кажуть, вони далі — кілометрів за сто від Москви. У газеті «Нове українське слово» висвітлюється ця справа так, що Гітлер не хоче брати Москви і Ленінграда з їх голодним пролетаріатом. Нехай, мовляв, Сталін їх годує. А потім ці столиці самі легко впадуть. Підстав для такого твердження є, проте, чимало. Економічні труднощі Сов.Союзу безперечні. До того ж і військове спорядження, втрачене вже в небаченій у світовій історії кількості, поновити там нелегко. Шляхи ж постачання англійської і американської зброї (якщо ці країни справді широко хотіли б допомогти) заблоковані: в Архангельську — кригою (порт замерз), у Владивостоці — японцями, оскільки вони уже пресою вважаються, після дивовижної поразки американського тихоокеанського флоту, хазяями на Тихому океані. Залишається шлях через Перську затоку з «пересядками». Отже, перспективи для Сов.Союзу не рожеві. До того ще й Зовнішня Монголія (МНР) і Тува вийшли, за пресою, з-під впливу

Серед київських руїн.
Малюнок
Миколи СЛІПЧЕНКА

Сов.Союзу, і таким чином, Далекий Схід, Приамур'я легко можуть бути відрізані від Сов. Союзу тим, хто пройде через МНР.

У газеті «Нове українське слово» тривають нападки на емігрантів, що прийшли із Заходу, втершись у довір'я німців, за те, що вони у голодних киян-старожилів забирають кусок хліба (найвищі оклади у емігрантів) і що, тим часом, вони хочуть, щоб між українцями і німцями виникли суперечки. Така нападка була і 6.1.42 в статті «Дзеркало» з приводу проведеного в Києві примусового збирання теплих речей: ко-

жухів, валянок і т.п. для німецької армії. Виявилось із цієї статті, що натиск, який на нас зробили кербуди, двірники і тому подібні люди, що примусили нас віддавати теплі речі (або 100 руб., а у деяких вимагали 200 і навіть 500 руб.!!), що натиск цей незаконний, що німці чекали і бажали добровільного знесення теплих речей, що винні в цьому натиску оті самі емігранти! (Хто вони, ці емігранти, — так нам, киянам, і невідомо — ми ж їх не знаємо.)

20 січня 1942.

У Києві було вже декілька наказів влади: про здачу радіоприймачів (на початку грудня) і частин їх, особливо ламп (звичайно, що ж радіоприймач без ламп!), потім про реєстрацію полагоджених автомобілів, потім заклик до здачі кольорових металів, потім після 10.І заклик до українських чоловіків та жінок їхати на працю до Німеччини...

На цей заклик, мабуть, відгукнулося досить багато людей (кажуть, проте, що переважно молодь, а німці бажали б літніх кваліфікованих робітників), бо наступного дня був уже другий заклик, в якому повідомлялося, що жінки мо-

жуть негайно їхати, а чоловіки мусять таку поїздку заробити: 6 тижнів працювати на Дніпрі на відбудові зруйнованих мостів. Але ж умови праці там можна собі уявити при сталих морозах нижче -20° . Ці морози стоять другий місяць, тільки полегшення було з місяць тому. Робітники — переважно полонені, одягнені і взуті дуже невідповідно важким умовам праці на кризі... Там уже збудовано тимчасовий рейковий шлях просто на кризі Дніпра (біля Чорторию), отже, переїзд через Дніпро безперервний.

На одному з київських заводів, де поновлено роботу, працюють різко відмежовано: кияни в одних цехах, німці — в других. Харчування їх різко відмінне і, зрозуміло, в окремих залах їдальні.

Мадяри-солдати проходили і проходять через Київ на фронт (у числі великої кількості нових і нових підкріплень, що йдуть із заходу на схід). Один з них, купуючи на базарі їжу («Це тільки німців добре харчують, а нас не так») і дитячі валянки (щоб відправити до Угорщини, де морози дошкуляють теж не дуже добре вдягнутому населенню), сказав: «Ну, який же тут, на Україні, голод? Це не голод. От у нас в Угорщині — справді голод!»

Я гадаю, що та різниця, яка існує для німців і ненімців, є велика політична помилка німецької влади, недогляд міністра пропаганди, і навряд чи ця різниця сприятиме ентузіазму в військових справах з боку ненімців.

Німецький націонал-соціалізм не на експорт! — отже, нехай не думають інші народи, що Німеччина в цьому випадку їм приклад і взірець.

Ні! Дойчлянд, Дойчлянд über alles — над усе!

24 січня 1942.

За пресою, лінія німецьких військ на Східному фронті не зламана, хоч її ламають щодня советські війська, яких підпускають на 200, а то й 100 метрів, а потім знищують вогнем куле-, міно-, гранатометів, і перед позиціями німців, зробленими могутньою технічною організацією Тодта, виростають гори трупів, а стіна позицій, об яку розбиваються тисячі «советських рабів» (вираз кореспондента «Нового українського слова»), дістала назву «кривавої стіни». Десанти советських військ біля Теодосії закінчились після 2-х, а може й більше, тижнів перемогою німців, які забрали собі знову Теодосію після вуличних боїв. В телеграмах часто згадується про авіабомбардування колон советських військ на шляхах постачання, поїздів, населених пунктів (численних!!) і т.п. Різні кореспонденти європейських газет (і американських) називають атаки советських військ безглуздими, бо вже майже 2 місяці лінія, що її випрямили німці, проходить через Твер, Орел, Курськ, Харків. Пишуть, що ці атаки советських військ мають лише політичне значення для внутрішніх справ СРСР, утворюючи для советського громадянина ілюзію плодотворного советського наступу (цій ілюзії сприяв факт відтягування клинів та зубців німецького фронту назад). Німці впевнені в собі. Чекають лише весни і тоді поведуть наступ, і поженуть большевиків за Урал, ініціативу візьмуть з наступом тепла в свої руки. Тим часом преса захиляється від обурення, що «юдей-

сько англосаксонський капіталізм» злигався з «жидівським большевизмом», що головна провина за війну лягає на Рузвельта, але журналісти заспокоюють тим, що, по-перше, уже вся Європа переможена, що большевизм уже конає (є плакат, де величезний меч з фашистською емблемою притиснув скривавлений розчавлений большевизм до самої землі), і що, по-друге, хоч Англія, США і СРСР всі вкупі і мають ще великі сили і засоби ведення війни, але всі ці ресурси розкидані по всьому світі. Незважаючи на це, фюрер взяв на себе командування Східним фронтом (одночасно із початком позиційної війни). Під Новий рік фюрер виголосив промову, в якій він звертається до німецького народу, до націонал-соціалістів, до націонал-соціалісток, до товаришів по партії (для чого тавтологія?) і висловлює свою тверду віру в остаточну перемогу над англосаксонською плутократією, що відштовхнула уже двічі його простягнуту з пропозицією миру руку, згадує про 3 вересня 1939 року, тобто про день оголошення йому війни Францією і Англією (але не згадує про 1 вересня 1939 року), спростовує твердження, нібито він, Гітлер, хотів завоювати весь світ («хіба Данціг є цілий світ?») — словом, він не хотів війни («Німецький нарід повірить мені, що я з більшою охотою вибрав би мир, ніж війну, бо мир означає для мене цілий ряд завдань, які ошчасливили б нас»), звертається до німецьких жінок і дітей, щоб вони йому подякували за те, що він не пустив большевиків у Німеччину, ну і, зрозуміло, лає Рузвельта, який базикав біля каміна про те, що «вони (німці націонал-соціалісти) не хотіли жити в такому світі, як ми (американці) бажали». Далі фюрер шкодує, що йому заважали раніше, а тепер війна загальмує виконання планів. Гітлер згадує про досягнення «за 1933–1939 рік в галузі культури, освіти, господарської відбудови й насамперед соціального оформлення нашого життя». Гітлер шкодує, «що виникла ця війна, не тільки тому, що моєму німецькому народові, як і іншим народам, вона коштувала жертв, але також тому, що вона забирає час у тих, які взялися за велику соціальну і цивілізаторську справу і хочуть її здійснити».

15 лютого 1942.

Два з половиною місяці, тобто найморозніші місяці, тривали атаки советських військ на німецькі позиції, але, за пресою, лінія німецька залишилась на місці. Наступ советських військ, які втратили велику кількість людей, що утворили цілі гори трупів перед німецькими позиціями, слабшає (за пресою). А з половини лютого, за чутками, німці перейдуть у наступ.

Весь час через Київ у східному напрямі проходили піші ешелони із своїми обозами — болгари, мадяри, італійці, румуни. Німецькі частини бадьоріші, а мадяри далеко від них відстають: кажуть, що харчування німецьких вояків і всяких інших, яких вони сюди посилають, різко відрізняється. Один час було дуже мало вояків у самому Києві — всі йшли за Дніпро (бо мости не полагоджені були), а там уже їх вантажили знову у вагони залізниці. Тим часом міст на Подолі зробили з крижин, і на ньому, поклавши шпали і рейки, здобули можливість, не перевантажуючи, перевозити через Дніпро війська.

Робітників для будування цього крижаного мосту беруть на біржі праці, а також з військовополонених. Умови праці там при грудневих і січневих скажених морозах для напівроздягнених і голодних людей були такі страшні, що праця на мостах зробилась синонімом каторги і смерті...

На заводах умови тяжкі: добрий майстер виробляє сот вісім, а прожитковий мінімум при спекулянтських базарних цінах — тисячі дві. Але на заводах не тільки голод заважає робітникові працювати ефективно, але й суворі розправи. Позавчора робітникові 52 років, що був спійманий на злочині (прив'язав собі до спини пляшечку з бензином, щоб узяти її додому), було присуджено розстріл, замінений на прохання директора заводу... 25 різками... Позавчора, зібравши всіх робітників до цеху, поставили лавку, поклали цю літню людину і примусили колишнього комуніста бити його... На восьмому ударі він крикнув... Лікар, що мусив бути присутнім при екзекуції, після крику покараної людини втік з цеху. На якому ударі закінчилася екзекуція — невідомо...

Биття в обличчя — за куріння, за сидіння у вбиральні більше «норми», за відмову робити те чи інше за наказом — стало звичайною річчю...

У великі морози гнали по вулиці полонених матросів у майках, трусах, шкарпетках. Одного матроса, що зупинився взяти цигарку у перехожого, конвойний німець вдарив по голові... І далі в таким роді. Очевидці звернулись до Українського Червоного Хреста, просили протестувати перед німецьким командуванням проти такого знущання над людьми нашої країни (усна передача). Кажуть, що верхівка Українського Червоного Хреста знята в результаті цього протесту (між іншим, Український Червоний Хрест переіменовано в Комітет взаємодопомоги, уже з місяць)...

Тиждень тому (можливо, 7 лютого) була очеплена міська управа і заарештовано голову управи Багазія і 26 службовців. Кажуть, що їх, а також нібито ще сотню заарештованих людей звинувачують в націоналізмі та «самоснабженні». Отже, та мала решта інтелігенції, що лишилась ще цілою, розтає, як сніг, у променях сонця Нової Європи.

Ще 2 грудня було встановлено тверді ціни на харчі і на речі широкого вжитку, але бракувало організованого транспорту, щоб провести це в життя (кажуть, що велика кількість вантажних машин, полагоджених для кооперації, взята для пекучіших потреб людьми «власність имущими»). Тепер категорично проводиться це розпорядження в життя. Отже, базари безлюдні. Спекулянти сховалися, продуктів не виносять. Кажуть, що по дорогах українська поліція відбирає продукти, що їх несуть або везуть у місто (працюють «загороджувальні загони»). Багато людей, що жили шклянкою гороху або пшона (найпоширеніші предмети нашого сучасного харчування), яку здобували сьогодні і на сьогодні, попали у безвихідне становище, себто зовсім не мають їжі. Кажуть, що розстрілюють і продавців і покупців за підвищення цін. Уже 10 днів точиться ця боротьба. Біля їдалень, що відпускають жалюгідний обід за твердими цінами, — черги на морозі. Кажуть, що в Одесі і Житомирі з місяць

Страшна зима окупації

тяглася боротьба, і політика твердих цін перемогла, і молоко, наприклад, у Житомирі коштує 1 руб.80 коп. літр...

Кажуть, нібито і арешт Багазія з іншими співробітниками міської управи відбувся у зв'язку з тим, що міська управа не зуміла викоренити спекуляцію харчовими продуктами. Ще в кінці січня було закрито владою комісійні крамниці за лихварські ціни.¹⁵

На 9.ІІ було призначено продаж конфіскованих владою в комісійній крамниці (Хрещатик, 50) речей населенню міста Києва. 10.ІІ власники цих речей (за винятком золотих і срібних речей, які без ніяких оплат конфісковані німецькою владою) мусили прийти одержати гроші за своїми квитанціями. І от, наприклад, за річ, оцінену при здачі речі у 400 руб., власниця одержала 70 руб., а за річ у 700 руб. — одержала 90 рублів.

Ці операції торговельні провадили уже німецькі купці, також і у відчинених крамницях Німецького торговельного товариства продають солідні, добре відгодовані німецькі купці (що володіють нашою мовою). Таким чином, українці виявляються нездатними вести торгівлю на Україні.

¹⁵ І аї а ç ааеєеєб єї і жєі єб єдàì í єöü, «Ої даааеуї еє ая í .І .Еї ааеаї еа», ù î áдàá í 'аеòì ñèòì í í єö 7% єї і жєі єб, оаæ çàèèèòà. О í .І .Еї ааеаї еа, еаæòöü, аеуаеєї ñü 2 ì жєуєї í è äì ø áе ³ 2 еа çì єї òà.

На зміну тій тенденції, яку проводили співробітники «Українського слова», тенденції великодержавності України, починаючи з Ярослава Мудрого, — з'явилася в «Новому українському слові» нова тенденція: «Земля наша велика й багата, але порядок в ній залежав тільки від німців». Так виявляється, що колись на території України готи (предки німців) жили. Затим варяги (знову таки германська парость) покликані були до Києва самими слов'янами, і тільки тоді встановився у слов'ян порядок. Як тільки не німецької крові ставали володарі, то відразу ж підпадала слов'янська країна під владу сусідів (наприклад, Галичина, в якій перевелися князі варязького походження, підпала під владу Литви й Польщі). Потім розквіт російської московської держави, куди з Києва перебралися князі варязького походження. Особливого розквіту досягає Російська імперія за розумної німкені Катерини II і т.д. Тобто: «земля наша велика й багата, але ладу в ній немає; приходьте володіти і правити нами».

Люди, що ходили на села за продуктами, бачили по дорозі багато замерзлих, що сиділи на саночках (сіли відпочити й залякнули); попадалися й групи замерзлих...

Від людей, вивезених німцями на роботу в Німеччину, їхні сім'ї ще й досі не одержали звісток про їх прибуття на місце. Тому по місту поширилися чутки, що з поїздом сталася катастрофа під Козятином, що багато замерзло в вагонах і т.п. Кажуть, завтра вивісять на біржі праці списки тих, хто доїхав до Німеччини.

26 березня 1942.

Потроху відкривається завіса Ізиди — Нової Європи, і якщо хто сумнівався в істинних рисах її обличчя в зображенні преси до 22.VI.1941, то тепер з прикрістю констатує, що портрет був правдоподібний. Звичайно, для людей, що прийняли позитивні риси устрою 1917–1941 років, різким дисонансом звучить відокремлювання, привілейованість керівної нації. Навіть найбільш антибільшовицько настроєний робітник з подивом читає таблиць платні, від 2.XII.1941 року, м.Рівне, за роботу, за яким до заробітної платні для тубільця додається 50% для оплати представника керівної нації (не кажучи про дуже велику різницю в харчуванні: українські робітники на київських заводах, наприклад, не знають жирів, м'яса, молока, овочів, борщу, капусти), а жінки, які виконують однакову з чоловіками роботу, отримують на 20% менше, і до їхньої оплати прирівняно й євреїв, яких однак немає в Києві — вони викорінені 29 вересня 1941 року і в наступний час (коли виловлювали тих, хто заховався й не прийшов на оголошене запрошення до Лук'янівського кладовища, де в якомусь Бабиному Яру 80 тисяч їх знайшли свою могилу. Потім та ж доля уразила і всіх вихрестів).

Може бути, звичайно, що необхідно з пропагандистськими цілями по відношенню до своєї нації це робити — звідки нам знати? Але що це розрізнення не прихиляє сердець підкорених народів — це ж ясно. Треба себе дуже впевнено почувати, щоб на таке відважитися.

«Розквіт торгівлі»

Ліногравюра Георгія МАЛАКОВА

Заміновані заздалегідь будинки в центрі Києва були підірвані після приходу окупантів

Школи попрацювали з місяць чи півтора і з 15 грудня закриті. Цілі юрми підлітків і дітей чекають біля мадярських казарм, доки мадяри дадуть їм за гроші цигарки, які потім наші підлітки на розі всіх вулиць продають, заробляючи собі на харчі. Зараз проводиться нова робота з підготовки навчання в 1–4 класах народної школи. Складено програми й примітивні підручники, і після того, як вони будуть надруковані... перерване навчання відновиться.

Гімназії були ще восени підготовлені до відкриття: знайдено приміщення, набрано педагогічні штати, набрано учнів, складено УНДІП'ом [Український науково-дослідний інститут педагогіки] програми. Затримка була лиш за отриманням дозволу німецького командування, який не надійшов. Нині знову провадиться робота по підготовці до відкриття навчання в 1-4 класах народної школи.

Діти й підлітки, що вже мають освіту за 4 класи, працюватимуть. Основні місця для роботи — Німеччина та південь України, де були великі радгоспи (комбайни, трактори й інші машини частково вивезено, частково зіпсовано або забрано для інших потреб, а головне, мабуть, що немає пального; тому оброблятимуться поля вручну). Кажуть, що з сіл і містечок вже направлено робітників на південь; зараз провадиться реєстрація і набір у Києві. Крім того, щоденно в пресі є оголошення про транспортні поїзди в Німеччину і запро-

Перехрестя Прорізної і Пушкінської вулиць

шення українським чоловікам і жінкам: «Їдьте до прекрасної Німеччини». В ¹ 14 «Последних новостей» (щотижнева газета в Києві російською мовою) надруковано: «В связи с большим наплывом желающих ехать на работу в Германию состав транспортного поезда, отходящего 25 марта 1942 года, увеличен. Поэтому несколько сотен мужчин и женщин могут уехать в Германию еще 25 марта, если заявят о своём желании не позже воскресенья или понедельника». Початок цієї цитати дещо розходиться з кінцем.

У пресі було опубліковано листа однієї жінки, яка поїхала до Німеччини з першим транспортом 22 січня. Вона пише про білосніжні постелі в дуже чистих бараках (схожих скоріше на будинок відпочинку), про радіо, рояль, розваги; повідомляє меню сніданку й обіду (поживного, ситного і смачного); працює від 6 години ранку до 3 години дня в білому халаті, білій хусточці, білих шовкових рукавичках; отримує 22 марки на тиждень, з яких 10 марок вираховують за житло, їжу і т.п.

Мати одного молодого чоловіка, що виїхав з першим транспортом, отримує 150 карбованців на місяць, 1½ кг хліба і ½ кг пшона на тиждень (це факт), тому що вона слаба й безпомічна.

Понівечене місто

Зараз у пресі багато пишеться про сільськогосподарчі роботи. За новим земельним законом Рейхскомісара для України (текст якого чомусь так і не опубліковано), замість колгоспів будуть громадські господарства, тому що, хоч цей новий закон і стосується індивідуального користування землею, але зараз, з огляду на відсутність інвентаря, а також через те, що у селян немає досвіду індивідуального ведення господарства, переведення господарства на індивідуальний принцип неможливе. Крім того, право на індивідуальне користування землею треба заробити — показати свою роботу в громадському господарстві. Хто покаже — той потім отримає. А хто отримає, але не впрається — у того землю відберуть, може йти в наймити. Крім того, братиметься до уваги і його політичне обличчя. Проте обіцяють, де можливо буде, то й тепер уже окремих селян наділятимуть землею. Присадибну землю селянин уже й тепер може використовувати на свій розсуд, і худоби може тримати, скільки хоче; і навіть, де можливо, будуть збільшені присадибні ділянки. Разом з тим у статтях газети (дуже багато статей — це переклад з німецької з газет «Deutsche Ukraine Zeitung», «Volkischer Beobachter» та ін.) доводиться доцільність «хліборобських спілок», поширених у Німеччині.

8 квітня 1942.

У нинішній час Київ охоплено лихоманкою: адміністрація провадить гарячу роботу з організації «добровільних» випроваджень до Німеччини в більших масштабах. Весь Київ охоплений хвилюванням.

Таким був Хрещатик сорок третього

23 лютого на Бессарабці були повішені публічно 3 чоловіки з табличками «За підриив військової могутності й саботаж»; 30 березня знову повішені публічно 3 чоловіки з табличкою «за спекуляцію» на Бессарабці і, кажуть, ще й на Лук'янівському базарі.

На базарах стало біднуvато, іноді й зовсім порожньо. Ця боротьба за тверді ціни відбивається трагічно на багатьох сім'ях, особливо безробітних, яких переважна більшість. Багато інтелігенції та робітників (навіть тих, хто працює) не можуть прожити без продажу різних своїх домашніх речей. Пояси свої ми ще тісніше стягуємо. За чутками, в квітні тижнева норма хліба буде 700 грамів (в березні була 550 г), проте, хоча вже 8 квітня, хліба за квітень ми ще не отримали, навіть хлібних карток нам ще не дали.

З Донбасу рухаються люди на Курськ, з-під Смоленська — на південь, на Херсонщину, з-під Харкова та з Харкова (фронт від нього за 70-100 км) — в Полтаву і далі на захід. Ідуть пішки. Дітей везуть у будках, поставлених на невеликі санки. Іноді зараз ідуть по коліна в талій воді. Ідуть шляхами й підлітки від 16 років, мобілізовані в організованому порядку на роботу в південних областях, на шляхах чорно від них. Проте, кажуть, в Полонне, наприклад, повернули відправлених було звідти підлітків, з тої, як кажуть, причини, що там вони не потрібні. Кажуть, що «веселі» будинки на Україні відкриті, і в них дівчата від 14 до 20 років.

Після війни на цьому місці буде готель «Москва» (тепер — «Україна»)

Публічний будинок на Чоколівці. Контингент — польські дівчата. Їх вербували в Польщі на роботи на Україні. Мимоволі виникає порівняння: чи не така ж доля спіткає декотрих українських дівчат, завербованих на роботу в «прекрасну» Німеччину?..

1942 рік.

Магазини поступово займають німецькі фірми. На Червоноармійській поруч з аптекою влаштувалася фірма Сіменс, обставила вивісками вітрини.

У комісійних крамницях товпляться німецькі військові. Вишукують цінності й рідкісні речі.

На восьми колонах університету розкинув свої гофровані крила гітлерівський орел з хвостатим хрестом у лапах. Німці думають, що гофрований орел надійно захистить університет від радянських студентів.

Мурманськ та залізницю до нього дуже часто бомблять, а в морі біля нього працюють підводні човни і топлять спорядження, що підвозять до Мурманська, Мальта знаходиться також під цілодобовим бомбардуванням, але все ще тримається.

Що принесе світові весна, разом із якою, очевидно, «пожвавиться» й арена боїв і боєнь?

Консерваторія. Зима 1942

4 травня 1942.

Київ порожніє. 4 квітня опублікована відозва до працездатних киян з запрошенням «віддячити визволительці Німеччині» тим, щоб добровільно їхати до Німеччини на роботу. Але цю добру волю взяв на себе, розписавшись за киян, київський магістрат, і була проведена розкладка по будинкоуправліннях. З нашого двору, де з довоєнних 67 мешканців лишалось ледве 30, намічено було 7 осіб. Хто намічав? Двірник каже, що це справа кербуда, але навряд чи зміг сам кербуд розібратися в цьому питанні без допомоги двірника, яка твердила якомсь, що вона знає, хто чим дихає...

Тоді після цих розкладок почалося щось страшне. Багато хто кидав своє житло і від'їздив на село; декотрі ховалися; декотрі протестували, вже приведені під конвоем, і за це їх били...

Про режим у таборах в Німеччині друкують екстазні листи в газеті, де пишуть про м'ясний бульйон, м'ясні другі страви, заварні креми, масло і тому подібне, від чого кияни відвикли. Іноді бувають листи і крім тих рожевих, опублікованих в газеті. Листи людського страждання, документи у великій кількості читаю. З 30 квітня склали вже списки і дітей обох статей від 14 до 18 років... 2 дні тому вже відійшов перший поїзд хлопчиків. Дівчаток відправлятимуть трохи пізніше...

10 травня 1942.

Я виходжу з дому, проходжу повз будинок номер 2 на нашій Предславинській вулиці. Замість 102-ої школи — казарми мадярів. Вже три дні копають роками втопану землю мадяри з жовтими пов'язками на руці вище ліктя. Це угорські євреї, згідно з встановленою нацистами модою, відмічені і відрізані. Ці люди мені нагадують смертників в 1907 році в Лук'янівській тюрмі. Ці також приречені, але мають відстрочку для використання їхньої фізичної сили. Таких смертників зараз багато по українських містах і містечках. Так в Полонному було залишено, не вбито 105 євреїв (повідомлення від полонського жителя, жовтень 1941 р.), в Умані залишено 200 найсильніших фізично (відомість за травень 1942 р.). Це дає підставу припустити, що й в інших містах і селах може бути так. Згадую 5% норму прийому євреїв до школи за царату і сумно зітхаю. Яка гуманність була за царського режиму.

Іду далі Поліцейською вулицею повз «Козачку», що також зайнята мадярами. Їхня захисного кольору форма чимось нагадує тих, що відходили 18 вересня. Самі мадяри переважно добродушні, до населення — спокійні. На паркані біля тої ж 102-ої школи висять дітлахи, у кожного — кастрюлька. Мадяри дають їм залишки обіду, роздачі самої я не бачила. Місяць тому цей самий паркан облягали підлітки 14–17 років і старші — чекали, щоб мадяри винесли для продажу цигарки. Тепер значна частина київських (та й з усієї України) підлітків, очевидно, в дорозі до прекрасної Німеччини та до інших країн. Кажуть, наприклад, про відправку дітей до Норвегії, одержано лист від підлітка з Греції... Дітей підкорених країн тасують, як карти! (На Євбазі увагу привертав тоненький підліток. Виявилось, що це француз із числа пригнаних гітлерівцями в Київ)... Що це — злість? Бажання розрідити населення окупованих місцевостей? Дехто згадує яничар!

З «Нотаток домогосподарки»

10 травня 1942.

У грудні, січні, лютому видавали по 400 г хліба на душу на цілий тиждень, тобто людина не одержувала й 2 кг хліба на місяць. В березні видавали по 550 г на тиждень, у квітні 700 г на тиждень. Крім цього, іноді 100 г дріжджів тим, хто працює. На день народження фюрера 20 квітня дано (з оповіщенням у газеті) по 500 г на душу білого борошна. Паї в кооперативі не повертають і нічого не дають із продуктів. Ціни на базарі дедалі ростуть. Шклянка пшона 12–16 рублів. Одне яйце 7½ руб., 1 літр молока 40 руб., хліб і борошно дуже дорогі, нібито 1 кг хліба 80 руб., 1 пуд картоплі до 360 рублів, 10 картоплин великих 25 руб. і т.д.; 1 пуд житнього борошна 1200–1300 рублів, 1 кг сала 550 руб. Щодо одягу і взуття, то вони хоч і в великій кількості, але дорого, хоча, кажуть, що ситець, сатин, які коштували по 150–200 рублів за метр, зараз бувають по 80 рублів.

Пам'ятник
Михайлу Глінці

А «Нове українське слово» ласкаво запрошує «юних киян та киянок»: «Їдьте до прекрасної Німеччини! Там ви здобудете добру кваліфікацію!» Цими днями я бачила біля будинку Ярославської райуправи цих юних киян — це були зовсім маленькі 14-літні хлопчики, з яких їхні матері не зводили прощальних поглядів, затягнутих пеленою тривалих щедрих сліз... За яким правом? За яким правом?! — б'ється докучлива думка.

Іду далі по Великій Васильківській повз вищезгадану райуправу. Ось уже другий місяць там часто можна бачити

сцени розлук... Над будинком висів маленький вицвілий жовто-блакитний прапорець і великий червоний з різким знаком свастики. Жовто-блакитний потім зник, а червоний сильно злиняв. До 1 травня, яке теж святкували (лозунг на плакатах: «День 1 травня — свято для кожного робітника. Війна большевизму!»), повісили високо могутній новий червоний із свастикою прапор, а з боків вхідних дверей 2 маленькі: один український, другий — німецький.

Іду далі повз кіно (колишне «Ехо», потім «Рот Фронт», тепер знову «Ехо»). Там оголошено фільм: «Nurra! ich bin para!» з більш спокійним епічним перекладом: «Я маю сина». Яке відвідування взагалі — не знаю, але іноді бачила багато людей біля входу.

Далі ось колишня бібліотека імені Гоголя. Вона 18–19 вересня розграбована населенням... Цю ганьбу я щоразу, проходячи тут, відчуваю. Зараз там жевріє якась діяльність по передбачуваному відкриттю «Універсальної крамниці учителів»... Адже школи зимою попрацювали місяць-півтора і з грудня зачинені. А гімназії на 100% підготувалися до відкриття (і вивіски є; читаю, на-

приклад «10-та (?!) Українська Державна Жіноча Гімназія»), але так і не дочекалися поруху магічної палички, не відкривалися зовсім. Український науково-дослідний інститут педагогіки зачинено, будинок забрано для воєнної організації, майно перевезено і перевозиться в будинок Педагогічного інституту на бульвар... Вчителі шкіл нібито отримують проценти, тобто частину заробітної нормальної платні, а педагогічний персонал гімназій, які зовсім не відкривалися (та й для кого ж їх відкривати, коли не тільки підлітки, але й діти поїхали, їдуть і поїдуть до прекрасної Німеччини «здобувати кваліфікацію»), отримували якісь крихти за якоюсь дивною шкалою. Наприклад, в одній гімназії майбутній викладач латини (!) і ще двоє викладачів отримували 3 місяці по 300 карбованців, і за інерцією ще й за 4-й отримали, та й за 5-ий може ще одержать, а інші викладачі в черзі; отримувати б платню мусіли вже інші 3 викладачі, але от інерція діє, вчителі, розуміється, нарівні з іншими професіями розумової праці, притягалися до фізичних робіт та різних інших. Вчительки та жінки-лікарі відомі як прибиральниці в різних установах та підприємствах...

«Ленінська кузня». Поліклініка. Голландського робітника в порядку перетасування націй перекинуто з Голландії на Україну. Він показує своє посвідчення з фотокарткою, де він знятий до окупації Голландії Гітлером. З фото дивиться повновидий гарний сильний чоловік, а тепер він — змучений, виснажений, хворий.

17 травня 1942.

14 травня біля будинку Ярославської райуправи — групи матерів з дітьми — дівчатками від 14 років; відправляють їх до Німеччини для набуття там кваліфікації і виховання в них сильних характерів і інстинктів.

В «Новому українському слові» від 14 травня епіграф Гітлера з його промови, виголошеної 27 квітня 1923 року (очевидно, по свіжому сліду ознайомлення з Ніцше): «Те, що треба зробити далі, це змінити наше виховання. Сьогодні ми страждаємо від надмірної освіти. Але надмірні розумники — вороги дії. Те, що нам потрібно — це інстинкт і воля».

Це помилкова назва — націонал-соціалізм, треба було б — націонал-анти-соціалізм. При соціалістичних в справжньому розумінні слова принципах не повинні бути порушені природні етичні закони і загальмовані ті інстинкти, які є позитивними факторами в розвитку людини, як наприклад, родинний інстинкт і етичне право матері любити і виховувати свою дочку. Це все порушено брутально, деспотично, анархічно. В кращому випадку це робиться заради «любові до дальнього», тобто до тих нащадків (звичайно, германських), які житимуть в майбутньому часі й для розвитку яких треба готувати ґрунт, робити відбір. Готувати ґрунт — це значить готувати дисциплінованих безсловесних рабів, які мають виробляти хліб і інші необхідні для підтримання фізичного існування (а тепер і для війни) речі, в той час, як вища раса, після того, як віддзвенять похідні марші, віділлються річки крові й згниють задушені

тіла ворогів, візьметься за культурну роботу по влаштуванню Нової Європи, позбавленої всіх вад капіталістичного англосаксоно-юдо-більшевицького суспільства. Робити відбір — це сприяти всіма засобами і безпосередньому і опосередкованому (голод, перепони розмноженню, а то й стерилізація різних форм і видів) знищенню непотрібних народів. Щоправда, ця справа не легка, та й, крім того, є ж іще й монгольські народи — які абсолютно не відповідають типу ніцшеано-германської «над-людини» (стрункий, білявий, білошкірий, блакитноокий...), та що ж робити? Доводиться поки що вдовольнитися програмою мінімум, тобто знищенням юдеїв, як найбільш активних політично, розумо-

У Києві порожньо і мертво

во розвинутих (ось тут-то собака заритий!), і тих неарійських народів, що під ногами плутаються, порушили прекрасну рівновагу (Західна Європа — індустріальна, Східна самим Богом визначена як аграрна, а російські комуністи за останні 25 років мали нахабство перетворити Східну Європу також в індустріальну, знизивши дещо її аграрність), розмножуються (слов'янські народи) швидше за германців і взагалі самим своїм існуванням по сусідству створюють великі перешкоди на шляху історичних завдань, які поставив собі Гітлер, і за розв'язання яких ще й через 1000 років вдячні нащадки обожнюватимуть тих сильних, позбавлених забобонів людей, які зараз творять цю історію. А для цієї справи всі засоби придатні: милосердя до слабкого, безоружного — геть! (Ніцше), гуманність — гальмо — геть! Не можна взяти ворога зброєю — душити! Не можна душити задушливими газами — душити відсутністю кисню в повітрі! Все, все годиться! Все пробачать ці вдячні нащадки, громадяни Нової Європи, тому що все зроблено для них, для цих надлюдей.

З 8 травня на Керченському півострові в результаті застосування нового виду зброї (подробиці преса ще не може «з цілком зрозумілих причин» повідомити) німці мають великий успіх: 40 тисяч полонених, 500 гармат, 250 літаків та багато іншого знищеного. Вчора говорили, що Керч взято, говорили, що новий вид зброї — це якийсь спосіб (нібито) позбавлення повітря кисню... Цими днями таємниця ця, можливо, відкриється, і ми вже не за чутками дізнаємося про неї. Так чи інакше, але переможний наступ німців на залишки радянських військ забезпечений...

26 травня 1942.

Іду звичайною дорогою з дому «в місто», тобто до центру. Проходжу повз колишній Троїцький народний дім, зайнятий в останні роки, було, оперетою, що носила спочатку пристойну назву Музичної комедії. Після приходу німців незабаром на цьому будинку з'явилася велика жовтоблакитна вивіска: «Український театр імені Затиркевич-Карпинської». Але... «не расцвел и отцвел в утре пасмурных дней...» цей театр; в ньому не було дано жодної вистави. Так і висіла вивіска з півроку. Нещодавно вона знята і замінена: «Український вар'єте-театр». Ну, мимо.

Вулиця Велика Васильківська вже чиста, широка, порожня... Оживляється лише сірими й коричневими уніформами німецьких і угорських військових та розцвічується нашими, тобто також їхніми панночками в літніх платтях.

Піднімаюся важко цією вулицею вгору до Караваєвської, проводжаючи недобрим поглядом порожні вагони трамвая, яким не можна користуватися, хоч вони в різних напрямках ходять.

Ось і колишній Миколаївський, Шевченківський парк. В ньому досі лежать купи гарматних снарядів... Багатьох дерев в ньому після вибухів складу снарядів з 18 на 19 вересня 1941 року бракує. Але він трохи впорядковується, навіть маргаритки де-не-де рядочками вздовж доріжок висаджені. Але все це йде слабо. На будинку Університету, порожньому й мертвому, мертві більша фанер на вікнах. Одноголовий фанерний орел, що тримав у кігтях хвостатий хрест в колі і розпростер, було, свої крила на всіх восьми колонах з 20 квітня, вже полетів в невідомому напрямку.

Ходжу по нашому не своєму Києву. Погано вдягнені туземці, добре одягнуті володарі. Продають куцу, зі сліпим друком та з загадковими плямами замість рисунків українську газету і прекрасно видану, на пристойному папері, повного формату, на 8 сторінках німецьку газету. Тираж останньої такий великий, що цілі в'язки продавали на базарах як обгортковий папір. Але... це дрібниці.

Ось у ворота Управління залізниці входить натовп робітників обох статей — прибиральниці, натирачі підлог, куховарки, робітники майстерень — з тубільців, а в парадні двері — переможці...

17 червня 1942.

Сонний день, сонна погода, сонний Київ, сонні гази. Ходять чутки про сонні гази, секрет військових успіхів. Я їду трамваєм, потім їду сонною Малою Житомирською вулицею. Проте не лише вона сонна, весь Київ такий, анемічний, мертвий. Мешканці частково на сході, частково під землею, частково на заході висловлюють свою подяку за звільнення від большевизму. Проходжу Володимирською гіркою — безлюддя! Зустріла там двох калік, замислених, зачарованих простором Задніпров'я, двох підмітальниць надто поважного віку, літню даму — інтелігентного вигляду, що лежала в знеможі на лавці, з підкладеним під голову пальто — і все! Інші живі істоти там — лише зелені. Щедро

Скрізь руїни

підсолоджують повітря акації в повному розквіті, високі трави на схилах навряд чи скосять — нікому. Чудове місце! Але сонне. Чи не заворожила казкова паличка і Київ? Гример, що накладає новий грим на обличчя пристарілої Європи, змінив свій пензлик на паличку диригента. Підняв її — полетіли орли, тримають у кігтях сегнерові колеса; ще помах — сегнерові колеса послали струмені, і все заціпеніло, зазмерло, як у казці «Спляча красуня» — чи не від Харкова дійшли сонні гази і сюди, в прекрасний Київ?

Диригент диригує далі. Керч, Харків з ганнібалівським розгромом, на черзі Севастополь, радянський Метакс — лінія, форти, підземні укріплення, бункери та інше, що німці люто громлять всіма засобами. Німці чекають швидкого падіння Севастополя, а тоді порти на Чорному морі, що лишаються, вже не лякають їх.

До війни тут був цирк

Тим часом між Туреччиною та Німеччиною нав'язались поліпшені стосунки. Німеччина дає кредити Туреччині на закупівлю в неї озброєння.

Entjudung (знищення євреїв) іде своєю чергою. Угорські євреї, частина з них у військовій угорській формі, частіше в одноманітних піджачках та велосипедних штанах, проходять часом повз моє вікно з лопатами. Вони ж і возії, вони ж тягають воду з колодязів. В минулому ж вони, на вигляд, інтелігенти. Звичайно, не в тім справа, що їх примушують працювати, а по-перше, в тім, що ця робота — лише невелика відстрочка їх загибелі, а по-друге, — дивна річ: і більшовики і націонал-соціалісти твердять про велич, благородство, честь, радість праці і працею — цим джерелом радості, честі карають людей, які повинні сприйняти цю честь як щось таке, що має мало честі — принизливе...

1942 рік.

Ми принижені. Німці дивляться на нас згори вниз або й зовсім навіть не бачать. Ми нижча раса — папуаси Східної Європи. Чоловіки німці опраправляються на вулиці, не звертаючи уваги на жінок, які проходять. Есесівці не тільки через домоуправління набирають робочу силу для «прекрасної» Німеччини. Вони роблять облави по базарах, по кіно і театрах.

Деякі жінки почали носити окуляри, змінили зачіски, гірше звичайного одягаються, щоб не привернути до себе уваги гіцелів. Вони й справді орудують, як гіцелі: стоїть закрита вантажна машина, а вони, наловивши собі жертв по вулиці, заштовхують їх туди... Чи можна буде це колись пробачити їм або забути?!

Вивозять і чотирнадцятилітніх до Німеччини — там їх перевиховують, знищують комуністичний дух, зроблять їх покірними рабами — такий диявольський задум людожерів.

«Nur für Deutsche!» Колись давно я з обуренням читала, що у великих китайських містах на будинках готелів, на воротах громадських парків красувалися написи: «Вхід собакам і китайцям заборонено». Тубільці-китайці володарями-імперіалістами німцями, англійцями та іншими прирівнювалися до собак. Навіть вироблений свого часу на нашому підприємстві крем для обличчя «Сніжинка», який продавався в аптеці, — «nur für Deutsche»!

10 липня 1942.

Село Забеління. З 19 червня я «на лоні природи». Приїхала сюди вантажною машиною з кооператорами, які привозять коси, лопати, ікони, а вивозять, що бог дасть із харчових продуктів. Тут, звичайно, спокійніше і ситніше, ніж у Києві. Немає напружено-голодного стану духу, типового для мене в Києві, залежного головним чином від нестачі хліба. Але зовсім не всі сільські жителі живуть з хлібом. І тут також багато старців і багато людей, особливо з навколишніх сіл, що приходять сюди щось міняти. За шерстяну юбку, досить нову, аршинів чотири шириною, отримують 30 фунтів пшениці, за сурову з набивним узором скатертину — 10 фунтів гороху та відро картоплі і т.п.

Вулиця Карла Маркса (нині — архітектора Городецького)

Думська площа. 1943 рік

Neue Ordnung — новий порядок

Доля євреїв тут дещо варійована: після знищення їх у великій кількості — залишені з декількох містечок та сіл зібрані тут в гетто на каменоломнях. Там їхній побут різний: фахівці-ремісники (кравці, шевці, шкіряники) живуть матеріально краще; інтелігенції — лікарів, педагогів та інших — не залишено; а всі інші, коли мають змогу вийти, — старцюють. Треба думати, що для того, щоб покінчити з цим «злом», 22 червня [1942 року] була відзначена тризною річниця: шістсот взяті з гетто і розстріляні...

Тих, яких залишили, використовують. Ремісники працюють в майстернях, куди їх ведуть в строю під конвоєм. Їх іноді беруть на різні роботи, отже, знищення відстрочено для використання їх як таких, що можуть робити щось корисне...

28 липня 1942.

Сиджу під грушею і спостерігаю безкінечні поїзди в обох напрямках. Навантажені більше — від Шепетівки. Багато вугілля, товстих колод, готові ферми мостів та інші частини їх, а ще більше закритих товарних вагонів з невідомим вмістом; іноді проходили ешелони з новими молотарками; пасажирські поїзди везуть військових, що відпочили на батьківщині; а в зворотньому напрямку — поїзди санітарні, з полоненими, «завербованими» робітниками і поїзди цистерн в обох напрямках, одні повні, другі порожні; везли цими днями навіть цілі пароплавчики від Шепетівки...

Бабин Яр

2 серпня 1942. Село Забеління.

Листи — людського страждання документи — у великій кількості читаю. Головне поки що — нестача їжі. Одна пише про те, що їй у господаря добре, дали окрему кімнату з електричним освітленням, на перині спить, периною вкривається: їсти дають 5 разів на день. Друга скаржиться, що цілісінккий день спаржу з вогкої землі витягає (у великім спаржевім господарстві, Spargelkohlzucht), по картоплі ходить, на картоплі спить, картоплею вкривається, картоплю зварену в мундирах 3 рази в день їсть, а до того раз на тиждень отримує буханку (кирпич) хліба, 100 (чи 150) г масла або маргарину та 100 чи 150 г повидла; скаржиться, що від роботи все тіло болить, що на переобтяження їх працею ніхто не звертає уваги, просить свою сестру і дочку піти в церкву, поставити свічки Миколаю Угоднику та Матері Божій, щоб їм ще побачитись. Що вона дуже грішна, і тому покарав її Бог.

Третя пише батькам, щоб кинули все та пішли до районшефа і до гебітсотамана просити їх допомогти вирватись звідти: бо одинадцять корів тричі на день сама мусить видоїти, та ще верхи на коні в поле сіно громадити їде, та ще щось, а годують найбільше кофеєм: «Якщо я вам мила, тату й мамо, то намагайтесь мене визволити» (вона закінчила семилітку і вчилась у медичній школі); попала вона чи то в Голландію, чи поблизу неї. Далі Люба Д. пише десь з місцевості Везермюнде, що їм дали значки OST, що платять їй мало, бо приймають її за русь-

Висаджена в повітря Києво-Печерська лавра

ку, просить батьків дістати документ про її національність; з цим документом вона сподівається мати більше до себе пошани.

Дівчина, що попала на працю десь біля Бремена, звертається у листі до районшефа з аналогічним проханням. Колишній ветеринарний лікар, молодий хлопець, теж, за його словами, «добре попався»: він працює на фабриці у великому місті (Магдебург чи Ерфурт), теж сподівається визволитись, розраховуючи на якісь документи. Ось і «живий лист» сидить за столом якось і їсть. Він добровільно в числі перших ще зимою чи ранньою весною виїхав, взявши з собою чимало речей, одягу, до Німеччини. Спочатку все було ввічливо, порядно. Але як він та його товариші побачили, що в тому приміщенні, куди їх привели, не було навіть ліжок і, особливо, як швидко вставляли ґрати до вікон приміщення і як вони ретельно охоронялись — то настрої їх упав. Незабаром у цього хлопця виявилась епілепсія і його відправили назад, і ось, їдучи до себе в Харків, він забрів сюди поїсти. Частину своїх речей він обміняв на їжу в Німеччині. Судячи з того, як він себе тримав, він належить до інтелігенції. Поводження з ними в Німеччині не було делікатне.

Сьогодні читала лист з Bad Liebenstein`а, Thüringen, на поштової печатці реклама: bessert Blut, Herz, Nerven (поліпшує кров, серце, нерви); ця реклама нібито сміється зі змісту листа, безперервного зойку; їх, дівчат 45, живе в однім гуртожитку, яким завідує «пані». Сплять вони по двоє в однім ліжку,

Руїни Успенського собору

ковдрами окремими вкриваються. Перуть собі по суботах своє шмаття. Мила не дають, а «сиплять у воду якусь соду». Виходити не вільно, «так, як у кар'єрі» (тут у кар'єрі єврейське гетто зараз). «Щоб ти знала, ріднісінька моя сестро, що я тут роблю, то згадай, від чого помер наш батько», інформує вона сестру, батька вбито на війні. Я порадила цій сестрі підбадьорювати у листі сестру, а не скаржитись самій.

Ще одна дівчина сповіщає батьків, що ті гроші, 60 марок, що вони їй дали для купівлі в Німеччині якихось корисних речей, вона вкладає у свій лист і відсилає їм — бо там можна вільно купити лише гачок до плетіння, або голку, чи гудзик, а одяг, взуття та інші корисні речі по картках, яких вони ще не мають. Значки OST вони носять. Показував нам значок цей хлопець з Харкова, про якого я згадувала. Писати дозволяють 2 рази на місяць.

Ще читала 2 листи від хлопця, що працює в тому ж курортному місті на фабриці машинок для стрижки волосся (можна собі уявити, які «машинки» ще додатково там виробляють!). Він вільно ходив у місто в неділю; хазяїн фабрики їм обіцяв купити шляпи, костюми тощо, щоб пристойними виходили на вулицю. Чи справді вони дістали одяг, щоб бути пристойними, про це довідаємось з третього листа, якого ще нема; але з другого листа незаперечно видно, що хлопцеві не солодко, що після праці він «ходить, як сонна курка», що взагалі йому важко звикнути до темпу праці, але зауважує, що німецькі робітники дуже охоче показують їм, що треба робити під час праці на верстаті.

Будинок № 40 на Великій Житомирській. Тут жили професор А.В.Прахов, художники В.М.Васнецов та М.В.Нестеров. В часи окупації тут постачали харчами фольксдойчів

В травні німці оволоділи містом Керч і, оточивши армії, що прорвалися на південь від Харкова, взяли в полон знову величезну кількість і торжествували перемогу над невдалим наступом Тимошенка.

7 липня добили Севастополь з його двохсоттисячним гарнізоном і верками триповерховими типу Maginot (Мажіно). Половину гарнізону взято в полон, половину знищено.

Потім німці взяли (знову, мабуть) Курськ, Луганськ, Воронеж, Ростов, перейшли Дон, захопили Батайськ, б'ються біля Калача, що знаходиться в найглибшій точці коліна Дону, де Дон підходить до Волги, до Сталінграда, на 80 кілометрів; бомблять вже щось і в Сталінграді, а головне — відрізали Москву від Кавказу. Бої там ідуть. Якась запекла боротьба йшла біля мостів Волхова, Воронежа, Ростова; на Волхові та в Ростові німці нібито вже перемогли, а в Воронежі, що лежить в розвилці між ріками Дон і Воронеж, боротьба ще триває. При цьому весь час повідомляється про величезні втрати людьми, танками, літаками з боку радянських військ і про незначні втрати з боку німців. Так, під Севастополем нібито постраждало 23 тисячі німців, із них вбитими всього щось близько тисячі, в той час як радянських бійців вбито кілька десятків тисяч.

5 серпня 1942. Село Забеління.

Зразок у пресі торжествуючого глумління тріумфуючого переможця. Зображено поїзд, що вправ з рейок під укіс внаслідок влучання в нього німецької бомби.

Ресторан, кондитерська,
їдальня — тільки для
німців

Напис: «Bomben als Weichesteller»¹⁶, а підпис: «Immer wieder meldet der OKW-Bericht (Oberkommando der Wehrmacht) die Zerschlagung wichtiger Verbindungslinien im Hinterland der Feindes. Hier ein Volltreffer auf einem bolschewistischen Eisenbahnzug, der aus den Gleisen geworfen wurde» (DUZ, 25. Juni 1942)¹⁷.

Вчора приходила старенька жінка, виснажена, плаче, — вона чекає на сина; його повинні повернути з Німеччини через хворобу; він «завербований» туди кілька місяців тому. Вона дізналася, що дівчина, яку одночасно з ним відправили з Німеччини і яка вже повернулася, просиділа в Брест-Литовську, чекаючи 5 днів, і бачила (а може й сама потерпіла) биття з боку прислужників (кажуть, польських) великодушних переможців.

Товариш Валіка¹⁸, що потрапив на роботу до Німеччини на вагоноремонтний завод, також пише про ляпаси, якими нагороджують і російсько-українських і своїх німецьких (нібито!) робітників.

Вчора пройшов від Шепетівки поїзд з товарними вагонами, щільно зачиненими, з написом — *Italia*. Цікаво, яким шляхом могли вони потрапити на Україну і чому? Адже це союзники? Слідом за цим поїздом також від Шепетівки пройшов ешелон з гарматами.

¹⁶ Äí í àè ýè ñðæí ÷í èè.

¹⁷ «Çí í áó íí äæí ì èý» Ääðí áí ä èí ì áí äóááí í ý í ð äöüèè è çäðí éí èì è ñèèàì è ì ðí çðóéí óááí í ý ääæðäæð è ð ð ñí í èó-áí í ý ä çàí æèè áí ðí ää. Í ñü í ðýì ä äèó-áí í ý áí í äè ó áí èü äæèüèèè í í çä, ýèèè ñèèí óòí ç ðáéí è».

¹⁸ Äæáí ðéí Äí äðí áí èè, í ääæ í èèáí í ðà í ääóí à, ÷í èí äæà ääòí ðèè. — *Ред.*

Вчора одержано повідомлення про дальше просування німців на Кавказ: зайнято Ворошиловськ, тобто Ставрополь...

29 серпня 1942. Село Забеління.

З одного боку — триумфальна хода німецьких військ, що підняли вже на Ельбрусі (5000 м висоти) фашистський прапор, взяли вже в кліщі Сталінград і бомблять його вдень і вночі; упродовж 10 годин відбиття «з кривавими для противника втратами» англо-американсько-канадсько-деголлівського десанту в Дьєппі, потопили десятки і сотні тисяч брунто-тонн на морях; а з другого боку: Черчілль летить (у першій половині серпня) через Каїр — Тегеран до Москви, по дорозі в Каїрі зміщує командування, в Москві має зі Сталіним і К^о бесіду, що триває близько 11 годин, бенкетує в Кремлі ледве не під 19 серпня, тобто день десанту в Дьєппі. Також дещо незрозуміле й те, що купівельна вартість рубля, заміненого з липня місяця українським карбованцем, падає. Може, причина та, що німці зовсім забороняють базари, тобто забороняють селянам вивозити й виносити продукти на базар — до 30 вересня.

За повідомленням від середини серпня із Києва 10 картоплин коштують 35 р., 1 літр молока до 50 р., 1 кг масла близько 700 р. Одним словом, не потрібна інтелігенція приходить і приїде до свого неприродного кінця, а Київ тим часом провентилюється для прийняття представників раси переможців. Все буде добре, пристойно, а головне — не буде клопоту: неспокійне, обдароване різними інтелектуальними здібностями єврейство спочиває в Бабиному та інших ярах Лук'янівки, українська інтелігенція, тихою сапою голоду підкошена, спочиває і спочине в ярах Байкових; аналогічно і в інших містах, а також в інших державах Нової Європи. Тоді можна буде в більших масштабах закласти розплідники для юберменшів, і світ розділиться на два табори: невеликої частини людей найчистішої раси, вихованих за цілком визначеною програмою, які мають (во славу спеціально розвинутих в них інстинктів) наказувати, і величезної частини — робочих бджіл, яких можна буде завдяки досягненням медицини зовсім просто зробити таки зовсім робочими безстатевими бджолами... Тоді ця величезна маса розмножуватися не буде. Даватимуть нащадків лише *Übermensch*'і та ті, хто до них ближчий за чистотою раси. Ось програма на тисячу років. Пристосування дарвінізму до виду *homo sapiens* стане справою історичної необхідності, а ті, хто здійснить операцію цього пристосування, обезсмертять своє ім'я на тисячі років. Дійсно, тут є ради чого лишитися без сім'ї, не мати власних дітей, і все своє життя віддати ідеї...

Полонне.

Щодня проїжджають поїзди з «беретами»; поїзди наглухо замкнені з військовополоненими радянськими. Через високе заграбоване віконечко вгорі товарного вагона просовується рука з казанком: «пити!» Гітлерівські конвойні відганяють прикладами жінок, які підбігають, щоб линути води в казанок. — «Цурюк!» — грізний окрик. Бере жінку на мушку, з криком жаху вона відбігає.

З розширеними очима стежить за цією сценою група жінок на відстані. Іноді жінки можуть підкинути в казанок і щось їстівне, та що? Краплина в морі...

«Громадські господарства». Землю в індивідуальне користування буде дано лише тим, хто доведе свою вдячність за «звільнення» і свою відданість німцям зрадою.

19 вересня 1942.

Ось уже три місяці я в селі. Звичайно, задушлива петля голоду була для мене тут послаблена в порівнянні з Києвом, але ж це все ілюзії, бо тутешні умови — це просто деталі однієї і тієї ж певної системи. Сумна епоха, сумна історія.

Чи не є щось диявольське в тій холодно-продуманій системі задушення, під яку підпала вся Європа — і ті країни, що воюють, і ті, що висловили протест, і ті, що не протестували, покірні (нібито), і нейтральні, що не воюють іще? Якщо сама по собі війна завжди приносить розруху, хвороби, голод, спустошення, то що буде в результаті цієї війни, яка ведеться з метою відбору?

Ідея відбору пронизує все. 8-го чи 9-го вересня євреї, що лишалися в Полонському гетто, всі були викликані до Шепетівки. Йшли пішки (близько 30 км). Дорослі несли на руках дітей. Туди ж були направлені й інші. Всі вони, близько тисячі, забиті. Дітей убивали прикладами. Від цієї долі кілька (за чутками, семеро) з Полонського гетто втекли.

В Житомирі також цього дня, 8-го чи 9-го вересня, очевидно, мали євреї зазнати такої ж долі, і в місті, ідучи з роботи, кинулися втікати в різні боки. Це було на Московській вулиці. Їх ловили, стріляли, вбито кілька перехожих.

Зараз у Полонному говорять про тих, котрі втекли. Одного молодого єврея затримали й сильно побили пастушки. Якийсь чоловік його визволив від них, звелів йому йти до села, але єврей пішов до лісу. Другий єврей переховувався в льоху зруйнованого будинку за залізничною лінією. В льох увійшла, рятуючись від дощу, сільська дівчина, яка ледве втекла від ножа єврея (з розповідей жінок).

В Житомирському генеральному окрузі забили всіх людей з циганського табору. За чутками, словаки, що стоять там, протестували. За протест німці відправили їх на північ Житомирщини полювати на тамтешніх партизанів (останніх називають бандитами).

Вересень–жовтень 1942.

Німець боїться великих міст, треба їх обезлюднити; тому в узгодженні з іншими причинами вивозяться з Києва і старе і мале, «завербоване» на роботу до Німеччини.

Інші міста, більш зруйновані, самі собою вмирають і вимруть. У містах за найнесприятливіших умов утворюється з причин, які націонал-соціалісти відкидають чи якими нехтують, коло людей, яких треба знищувати, викорінювати. Досвід колоніальної політики й економіки в німців у минулому чималий,

і відразу ж після захоплення певної території вводяться в дію відповідні організації, контори, товариства, банки і т.ін.; у містах відразу ж відмежовуються райони, вулиці, ресторани für Reichsdeutsche, іноді ще й для Volksdeutsche. В Рівному, теперішній столиці України і резиденції рейхскомісара для України, — місті, за чутками, сильно розбитому німецькими бомбами, ледве чи не першого ж дня війни, тобто 22.VI.1941 р. (за словами лікаря, що був саме в той час, пораненого там, після нальоту німецьких ескадрилій від Рівного лишилося м'ясо, щєбінь і пилюка...), — в Рівному, за повідомленням, що я прочитала в «DUZ» у перших числах вересня 1942 року, силами голландських робітників-будівельників (мабуть завербованих на зразок київських), що живуть в рівненському таборі, вже збудовано квартал будинків, цілком відповідних західноєвропейському стилю з усіма пристосуваннями для культурного життя.

В Києві ж голландські будівельники поки що не потрібні. Їхню роботу давно виконали російсько-українські робітники епох царської та радянської Росії, і там великі райони заставлено більш ніж комфортабельно обладнаними будинками в західноєвропейському стилі. Затримка лише за переселенням у ці райони будівників Нової Європи; переселення поки що провадиться в невеликому обсязі, в масштабі адміністративно-поліцейського обслуговування, а найближчим часом для тубільців будуть залишені деякі райони, наприклад, яка-небудь Оболонь (запахи якої супроводжували, наприклад, моє дитинство та отрочтво), Шулявка і т.п. Можна б і зовсім тубільців позбутися, але ж вони мають виконувати чорну роботу.

22 жовтня 1942.

З 26 вересня я знову в Києві, і знову піддаюся разом із населенням спазмам планомірного задушення.

9 жовтня ознаменоване особливо: розклеєно наказ про притягнення до роботи в Німеччині всіх бездітних жінок віком від 16 до 45 років, а також тих цього віку, діти яких досягли 16 років. Так що в нас у дворі чоловік і син однієї громадянки вже місяців три в Німеччині, а тепер повинна їхати туди ж ця громадянка 42 років та її дві дочки — 18 та 17 років...

В цей день говорили про самогубства серед жінок в Києві.

Чи даремні жахи тих, кого вербують їхати в прекрасну (епітет оголошень у «Новому українському слові») Німеччину? Чи не є цей жах наслідком ворожої більшовицької агітації?

Кажуть, що вже у вересні отримані списки українців і росіян, завербованих до Німеччини і вбитих там бомбами під час нальотів англійських бомбовозів. Називають цифри: 5 тисяч повернутих сюди паспортів, деякі кажуть — п'ятнадцять тисяч. Таким чином, громадяни України вже рівноправні в справі оборони Нової Європи від демократії, плутократії та іншого...

В «DUZ» від 20.X.1942 р. є промова Геббельса, міністра пропаганди Reichsdeutschland'a, виголошена 18.X. Тут уже все ясно і ніщо не завуальова-

Sumpfgelände ist für uns uninteressant; da können sie selbst stecken bleiben. Wir wollten uns nicht in dieser Richtung ausdehnen, um selber draußen als Kriechtiere zu leben, sondern wir haben das genommen was zweckmäßig ist»²² (Starker Beifall)

17 листопада 1942.

Поки 8 листопада Гітлер виголошував промову з приводу події 9.XI.1923 (похід націонал-соціалістів, в фельдгеернгалле — на Берлін? На Мюнхен?), в цей час американці висадили десант в Алжирі. Тоді Гітлер змушений був виголосити нову промову, звернену до французького народу, в якій він пояснював, чому він звелів німецьким військам пройти через неокуповану частину Франції, а саме: йому необхідно, з метою охорони Франції, зайняти Марсель та інші важливі стратегічні пункти на півдні Франції (одночасно й італійці окупували Ніццу і далі на захід), тому що він одержав відомості, що англо-американці висадили б на півдні Франції десант; тут же він виявив свою великодушність і дозволив Петену перебраться з Віші до Версаля для кращого керування Францією, а також послужливо й вибачаючись запевняв французів, що він ніколи нічого від них не хотів, що він, хоча й терпів невигоди, свято дотримувався умов перемир'я. Я не я, і кінь не мій, і я не візник...

В сьогоднішній газеті є повідомлення про те, що німецькі й італійські війська висадилися в Тунісі для того, щоб перешкодити американцям від Алжиру, а англійцям від Єгипту взяти в кліщі Роммеля, що планомірно тепер відступає. Словом, ще піділлято олії у вогонь війни.

В Сталінграді стратегічної мети німці, як вони кажуть, досягли: перерізали Волгу й топлять судна з нафтою, що йдуть Каспійським морем і Волгою. Але Сталінград ще не захоплено повністю, і преса порівнює Сталінград із Верденом, проте німці цього порівняння не приймають.

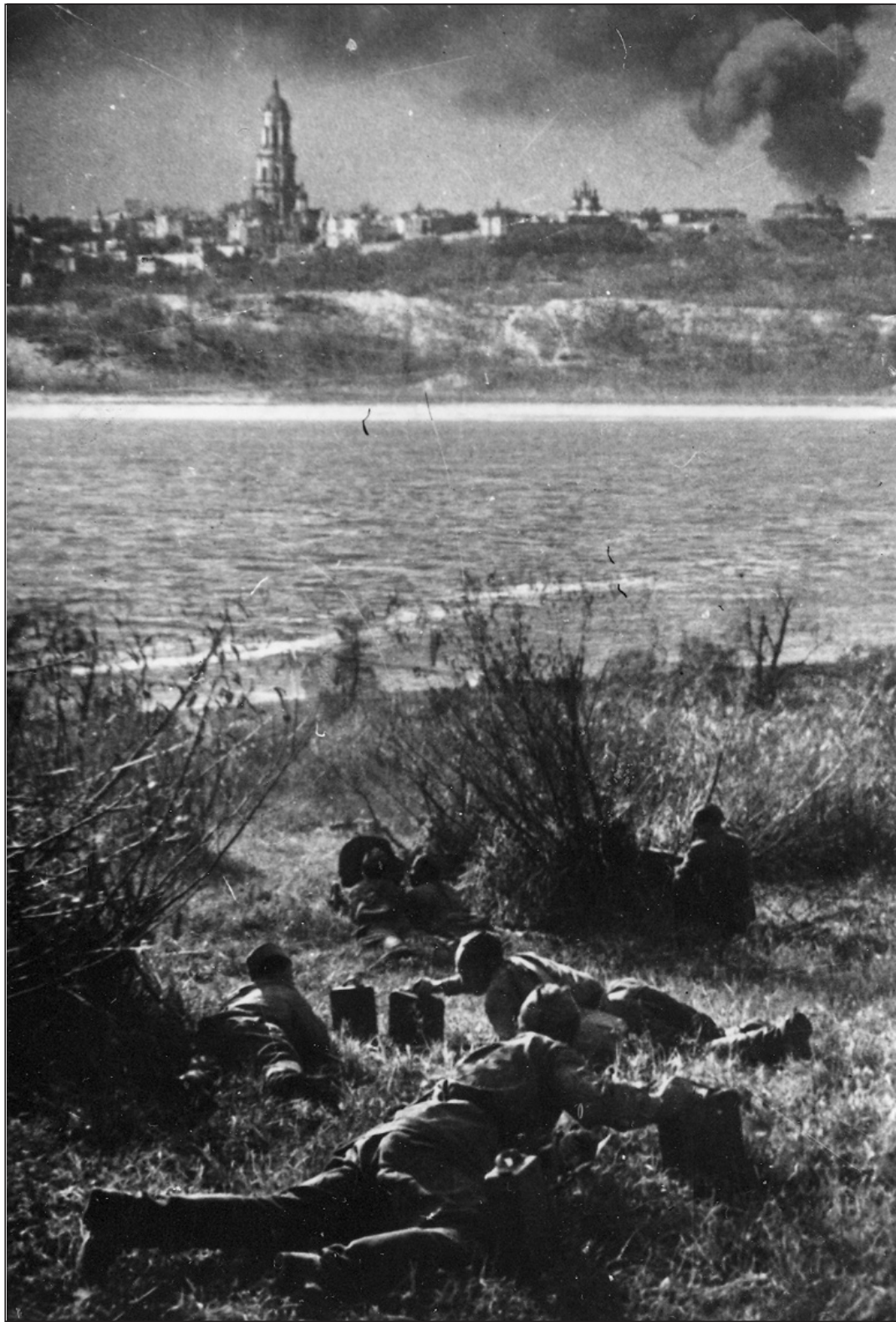
В Києві багато дерев'яних будинків розібрані на паливо, іноді й кам'яні будинки також руйнують, розтягають.

У п'ятницю 13 листопада були скликані на загальні збори студенти медінституту; до них з'явився німець-шеф і виголосив промову (зрозуміло, німецькою мовою), що всі вони (4 тисячі осіб!)... вважаються завербованими на роботу в Німеччину і о 2-й годині в неділю 15 листопада мусять з'явитися на Львівську вулицю (відомий всьому Києву приємний будинок!). Попередньо у всіх студентів були забрані їхні матрикули, а їм видані тимчасові посвідчення.

Можна собі уявити, що відчули ці 4 тисячі молодих людей! Можна собі уявити, з яким ентузіазмом вони поїдуть до Німеччини. Кажуть, що й з іншими навчальними закладами те ж саме. А ще раніше консерваторія наказала довго жити... Та навіщо ці інститути?.. Українське населення повинно бути простою фізичною силою...

До Київської опери на спектаклі — вхід тільки для німців.

²² Áí êî òà äëý í àñ í à ñòáí äëýöü † òáðáñó, òàì ì íæòöü áí è ñàì † èèø àòèñý. (Áóððöèèá † ì èáñèè).

За Дніпром – Київ

18 листопада 1942.

В «Новому українському слові» від 15.XI є пояснення причини закриття «Полімедикума» (так німці звать Київський медінститут), а саме — «порушення довір'я німецької влади: було прийнято лише близько 1300 зареєстрованих студентів, а кількість незареєстрованих перевищувала це число. Далі було встановлено, що поки велика частина студентів допомагала збирати врожай, шкурники і ледарі мали можливість скласти іспити». Справа в тому, що ще в липні місяці цього року «Полімедикум» було фактично закрито — навіть сесію не було закінчено, тому що всіх студентів обох статей було забрано на сільськогосподарські роботи. Кажуть, що деякі студенти навіть ще й тепер в селі на роботі. В кінці своєї промови на зборах студентів «Полімедикума» представник генерального комісара повідомив, що всяка спроба ухилитися від виконання трудової повинності потягне за собою серйозні наслідки.

21 грудня 1942.

Живемо лише тим, що, мовляв, «якось воно буде», опираючись на нічим не обґрунтовану надію. Цілком очевидно, з яким старанням і наполегливістю ведеться тотальна війна, і ми, слов'яни, згідно з планом маємо або вмерти або

І ось він, цей день — 6 листопада 1943 року. Наші в Києві

Біля спаленого університету

сильно ослабнути (колосальна смертність чоловіків на театрах війни, мізерна народжуваність тепер і передбачувана не менш мізерна і надалі)...

Багато дотепників запевняють, що в нашому туземному хлібі є й каштани, які збирали діти — по півтонни на школу, і качани кукурудзяні (без зерен), і тільки кілька відсотків проса. Зараз деякі гумористи кажуть вже про борошно з деревини, яке підмішують до хліба. На розі Поліцейської та Великої Васильківської (пекарня мадярів) славно пахне справжнім хлібом! Запах, від якого ми вже з нашим туземним хлібом відвикли...

На вулицях багато людей в шинелях: сизо-сірі німецькі, руді-тютюнові угорські, чорні з сірим (жінки на базарі називають їх чорногузами) українських поліцаїв (ходять з короткими паличками, зброї на них немає), папуго-зелені мобілізованих українців... Туземне населення здебільшого одягнуто бідно й рвано. Трамвай не возить пасажирів цивільних туземних. Іду і я пішки.

В газетному кіоску на розі Совської (та й взагалі ніде) єдиної київської газети не продають і ніде в вітринах не вивішують (як це було весною). Іноді трапляються рознощики цієї газети, але вони беруть втричі дорожче. (Українська газета куца, з сліпим друком, з загадковими плямами замість рисунків, а німецька — на пристойному папері, повного формату, на 8 сторінках. Тираж останньої такий великий, що цілі в'язки продавали на базарі як обгортковий папір). На газету можна підписуватися на пошті тільки по ордеру, але, кажуть, що не завжди вдається.

Тепер усі дороги — на Берлін

Фото Володимира ЮДИНА

На Васильківській вулиці трапляються магазини випадкових речей, кафе-закусочні, фотографії, перукарні, продовольчі магазини, де туземне населення одержує хліб, пшоно. Будь-яких інших продуктових немає. На Васильківській далі Караваєвської — німецька книгарня, німецька аптека, німецький магазин... Сюди вхід для рейхсдойче... Далі на Хрещатику ще кілька магазинів і кафе, а в цілому — порожнеча.

26 січня 1943.

Ось і прийшов новий рік — другий рік війни для нас; чи йде полум'я війни на спад? Невідомо.

Вже півроку «Сталінград» стоїть в щоденних повідомленнях. Адже ще 26 серпня 1942 року німці закидали запалювальними та фугасними бомбами це місто, а потім «спостерігали» море вогню.

27 січня 1943.

Починаючи з суботи 23 січня, тут в Києві з'явилися побілені автомобілі, очевидно, з фронту, з поля. Досі всі німецькі, угорські та українські машини

мали звичайний колір. Я бачила цілу колону — десятків зо два побілених автомобілів, супроводжуваних мотоциклами, яка пройшла через Київ і зупинилася на великому Деміївському мосту-віадукці.

На минулому тижні багато хто (і я) бачили на вантажних машинах великі металеві бомби. Ходили чутки, що ці бомби начинялися маслом, цукром та іншим і їх вантажили на Києві—2 цілий поїзд для відправки на схід, щоб скидати з аеропланів оточеним німецьким частинам десь на Кавказі. Кажуть, що при бомбах були парашути.

10 лютого 1943.

Гроза насувається зі сходу. Це вже не дранг нах остен, а задкування. Після більш як 2-місячної облоги — оточення радянськими військами Сталінграда з 6-ою німецькою армією, румунськими та кроатськими²³ дивізіями, що знаходилися всередині. Долю прапора з свастикою на сталінградському будинку ГПУ розділив і той, що був піднятий на Ельбрусі.

16 лютого 1943.

Око війни-циклопа наближається до Києва. Ознаки: стрибки базарних цін з кінця січня (ціни астрономічні: 1 стакан солі 150 рублів, 1 пуд картоплі 700 р., 1 пуд разовки 3000 р., 1 стакан пшона 45 р., 1 кг сала 1700 р. і т.п.); через місто проходить багато війська, головним чином із-за Дніпра. Привокзальні вулиці заповнені воєнними шинелями, причому дивне явище: останнім часом воєнні купують хліб на базарах.

Проходили через Київ залізничні ешелони з біженцями — представниками цивільної української влади з Харкова; проїжджали вже в кінці січня грузовики з фольксдойчами — біженцями з Кавказу та Харкова — все це транзитом кудись на Кам'янець-Подільський, Вінницю, Умань.

Вчора поблизу військового штабу на Львівській вулиці бачили партії мобілізованих селян (з Ворзельського району), яких німці відправляли на захід.

20 лютого 1943.

В Києві метушня. По Києву рух значно посилюється, але не настільки, щоб дуже змінилося його поранене обличчя. Проходять в різних напрямках найрізноманітніші колони: то вантажних машин, критих, як звичайно, брезентом, пофарбованих набіло; то німецьких танків, форма яких чомусь труноподібна; то групи солдатів — і німецьких, і італійських, і угорських — майже завжди не в строю, без зброї, часто з ковдрами, рюкзаками. Солдатів часто спиняють зустрічні офіцери: перевірка документів.

На вантажних машинах — багато цивільних Reichsdeutsche, що населили, було, безмежні російські степи. Про відсутність комфорту для приїжджих сюди німців із здриганням писала преса. Ну, тепер вони повернуться до своїх звичних цивілізованих умов і під сильним захистом своєї могутньої армії змо-

²³ Ої даадопіїєєі є. — Ред.

жуть вести життя в культурних умовах. Проте, це ненадовго. Коли сонце стоятиме високо в небі, настане пора нового німецького наступу... А поки що німецькі дами кутаються в варварські кожухи з овечої шкури, сидячи на своїй поклажі на грузовиках, що їдуть на захід.

Із мирно-живучого далеко-тилового міста Київ перетворюється в місто, близьке до фронту. Що чекає на нього? Які драматичні моменти ще мають пройти кияни? Голод, міни, примусова евакуація? А дороги зараз всі мокрі, так що за насильницької евакуації на 100% можна захворіти, застудивши ноги в дірявому взутті.

Але місто й далі якось живе, навіть жартує...

28 лютого 1943.

Трагедія для Києва вся ще попереду. Настрій мінливий. Тим часом Ганді в п-ий раз сидить у в'язниці, в четвертий раз оголошує голодну забастовку — і вмирає. Віце-король Індії, незважаючи на клопотання депутатів, не відпустив його на волю. Одна з депутатів отримала пропозицію переконати Ганді не перешкоджати Англії втягувати індусів у війну, тоді Ганді звільнять. Але депутатація відповіла, що Ганді, дізнавшись, якою ціною його звільнили б, мучився б, що тисячі індусів пішли гинути на війні, і депутатація не візьме цього на себе.

Скоріше додому!

Попереду — зима. У зруйнованому місті. Без води, без тепла і без світла

1 березня 1943.

Дуже тривожні повідомлення, подуви терору. Недобре навкруги! Все смерть, смерть, смерть! Коли вона перестане косити?! Кажуть про великі арешти комуністів, кандидатів та їхніх родин з дітьми. Чим викликаний цей прилив терору? В чому винні маленькі та й доросліші діти?

13 березня 1943.

Тиждень 22–28 лютого пройшов у Києві (а як по інших містах України?) під знаком арештів комуністів та кандидатів цілими сім'ями: чоловік, дружина, діти, сестра дружини, брат чоловіка... Їх виводили з квартир, не даючи нічого з собою взяти. Чутка визначала їх долю Бабиним Яром...

«Око» циклопа пішло назад. Київські властители піднеслися духом. Вже третій тиждень, як німці на південному фронті перейшли в наступ.

Тому що становище в Києві стабілізувалося, немає грузовиків з фольксдойчами, речами, вівчарками, що мчать на захід, то відновилося вивезення людей до Німеччини. Вчора на кондитерській фабриці після вербовки там 170 людей, яких просто з фабрики відправляли в залізничні вагони, троє жінок вистрибнули з вікон 2-го поверху на вулицю. Одна розбила собі голову, друга — ноги, а третя залилася ціла і втекла. Невдячні ці українки і нетямущі — не приймають честі взяти участь у будівництві Нової Європи!

Сьогодні я бачила чотирьох полонених кубанських козаків. На них російські сірі шинелі, вушанки, на синіх штанях — широкі червоні лампаси, на зразок колишніх козачих. Вони були верхи на конях. З дивним почуттям зустріла я їх на безлюдній окраїнній Китаївській вулиці! Дуже дивно мені було їх бачити! Боже ж мій! яких тільки кольорів шинелі не носять колишні радянські воєнні в німецькому Києві!

14 березня 1943.

Люди з лампасами — кубанські козаки і кавказці. Їм залишили їхню форму, але, зрозуміло, дали роботу. Кажуть, що вони 12 березня оточили кондитерську фабрику, коли там провадився набір робочої сили для Німеччини. Таким чином і цим полоненим були доручені, поряд із стабільною українською поліцією, поліцейські функції.

14 березня 1943.

Анекдоти, незважаючи на весь жах, що твориться війною, складаються: Гітлер викликає дух Наполеона: «Скажи, хто переможе в цій війні?» — «А хто воює?» — «Ми, німці, з більшовиками». — «З більшовиками? Не знаю таких». — Ну, з цими, росіянами». — «З росіянами?! Лягай поруч зі мною».

Повернення

Малюнок Миколи СЛІПЧЕНКА

28 березня 1943.

Ще чутки: кубанських козаків, які здалися добровільно в полон давно і були в Києві, послали кудись вниз по Дніпру для боротьби з партизанами, але по дорозі вони розправилися з німцями, що їх супроводжували, і приєдналися до партизанів. А партизани біля Дніпропетровська нібито мають цілу армію, так само, як десь на північ від Києва в Білорусії, де вони перебувають ще з зими.

28 квітня 1943.

На Страсному тижні в Києві зірваний в двох місцях (на биках) залізничний Дарницький міст.

На вулицях Києва зустрічаються невеликі групи німецьких солдатів беззбройних, позаду яких крокує озброєний німець. Кажуть, що бачили навіть дуже великі подібні групи; ніби це ті, що відмовилися воювати.

На 20 квітня було видано для 1-ої та 2-ої категорії (які взагалі не одержують ні м'яси, ні цукру) по 500 грамів цукру піску доброї якості; обіцяли ще, за чутками, дати борошна, але цього поки що не було.

5 травня 1943.

По Києву провадиться мобілізація трьох років народження (1925, 1924, 1923) обох статей незалежно від місця роботи (за винятком службовців німецьких установ), незважаючи на їхній родинний стан (жінки з немовлятами). Самий цвіт з ще вцілілого українського молодняка призивається. А приблизно місяць тому склали списки 14-літніх підлітків обох статей.

Що ж до нашого харчування, то завдяки вільному продажу на базарах деякі люди якось перебиваються, але сказати, що більшість людей мають необхідний мінімум харчування, ніяк не можна. Особливо це помітно на робочих. При 11-годинному робочому дні хліб, в якому значна частина половини, так що хліб блищить, а буханець при легенькому натиску розсипається, як пісок, — такий хліб ніякою мірою не може відновити силу, а тільки зіпсує шлунок, особливо, якщо необережно з'їсти шматок хліба, не запиваючи водою, чи не заїдаючи супом. Хліб — це найчутливіше місце нашого харчування, а також, звичайно, нестача жирів і цукру, що не так згубно відбивається, як сучасний хліб. Час від часу доводиться його продавати на базарі і замість нього купувати так званий «німецький» хліб, який в 2–3 рази дорожчий.

11 травня 1943.

Прийшла гроза, приходять щовечора і розряджається над Києвом бомбами. А в цей час Київ причепурений ніжною рукою весни. Так пахнуть дерева, люди несуть букети бузку... А ввечері, ось зараз, можуть знову вибухнути бомби. Прекрасний наш Київ очікує гірка доля багатьох великих та малих міст, вже перетворених на мертві кладовища...

26 травня 1943.

Тиждень з 8 по 15 травня пройшов під знаком повітряних нальотів на Київ. Але не встигли кияни пережити враження від нальоту, та й взагалі можна ж чекати повторення, як 16 травня нова подія: по місту на минулому тижні були розклеєні великі афіші, що сповіщали про доповіді на тему «Німецька мати». Коли театри (колишній Музкомедії та колишній Російський драматичний) були заповнені публікою, прийшло гестапо, веліло негайно очистити зал (Музкомедії), впустило собаку-шукача, той накинувся на художника, що вихопив браунінг, поранив кількох людей і сам був убитий; в підвалі знайшли пекельну машину великої потужності. В зв'язку з цим розклеєні нові великі оголошення, що закликають населення здати вибухівку або вказати, де вона є.

23 травня на Деміївці вдосвіта були виведені з будинків всі жителі двох завулків: Мишоловського та Витянського і вишикувані вздовж яру. Перед ними провели якогось чоловіка, закутого в кайдани. Він, проходячи, вказав на двох дівчат. Одну дівчину після допиту тут же відпустили додому (так само як і виведених жителів — але що вони пережили?!), а другу заарештували.

Кажуть, що це в зв'язку з убивством німця, що прогулювався на Байковому кладовищі на Великдень з дівчиною. Четверо вбили його.

5 червня 1943.

2 червня був великий наліт на Київ від 10 до 12 години ночі. На мене цей наліт, ракети, що їх випускали, розриви зенітних снарядів, повітряні хвилі від розриву бомб справили враження (особливо, завдяки спалахам) якогось сатанинського шабашу під лагідним зоряним небом спокійної червневої ночі...

Сьогодні опубліковано розпорядження про відновлення приватної власності на землю. А завтра-післязавтра (між іншим, на ці два дні заборонені базари) чекають, за чутками, возведення гетьмана України на престол. Звідки його візьмуть і як могло б це статися — незбагненно.

28 липня 1943.

Ніякого гетьмана ніхто не возводив. Це все політичні німецькі діячі, проїжджаючи чи приїжджаючи до Києва, змінюють течію його життя. Тим часом і опубліковане 6 червня не так розпорядження, як обіцянка приватної власності на землю щось мало допомагає: партизанський рух так посилюється, що навіть за визнанням преси цілі партизанські армії утворилися в тилу і, добре постачені, зводячи укріплення, бункери і т.п., довго чинять опір, поки німецьким регулярним частинам вдасться за допомогою артилерії і авіації зломити його. А втім, незважаючи на повідомлення преси про ліквідацію партизанських таборів, їх все ще, за чутками, багато, наприклад поблизу Остра, Чернігова та інших міст. Ріка Десна служить фронтом для партизанів з одного боку, а німцям з допоміжними частинами (здається, мадярів залучили також для цих операцій) — з другого.

«Трофейна команда» 1943 року.

Ліногравюра Георгія МАЛАКОВА

Будинок міської Думи під час війни не зазнав значних руйнувань, однак згодом його знесли і тепер він лишився тільки на старих фотографіях. На цьому місці – тепер Майдан Незалежності – бовваніє скляний купол підземного торговельного центру...

З київської аптеки (на Деміївці) зник, навантаживши грузовик медикаментами, завідуючий цією аптекою. В Центральному аптечному управлінні також зник, забравши медикаменти, дружину і дітей, завідуючий (ніби фольксдойч). Куди вони зникли?

Київську центральну українську лабораторію на Некрасовській вулиці цими днями оточили і заарештували весь службово-медичний персонал, а також і людей, що прийшли здавати аналізи.

Сім'я Х. сидить за чаєм. Зовнішні двері не замкнені. Раптом заходить невідомий, ні слова не кажучи, проходить повз родину, стрибає у відчинене вікно і зникає. Всі в зачудуванні. Хтось, прийшовши до тями, встає замкнути двері, але там уже гестапо. Усіх, хто пив чай, заарештовують: вони переховували партизан (!), хоча вони заявляють категорично, що ніколи не бачили досі цю людину...

До зубного лікаря У. заходить невідомий і, не кажучи ні слова, ховається за піаніно. Поки здивований лікар отямився, входить гестапо. Обшуковують кімнату, знаходять невідомого, який тим часом, перерізавши собі артерії на руках, стікає кров'ю... Це все в Києві.

З 5 липня іде наступ радянських військ. Відгомін цього повідомлення ми бачимо в Києві: побільшало карет з червоними хрестами, які розвозять поранених німців по шпиталях — раніше й нещодавно відкритих.

Вважаються мобілізованими й можуть бути притягнуті до праці всі особи обох статей від 14 до 65 років, тобто й автор цих записок, що має артеріосклероз, астму, хронічний катар горла, хворобу серця та багато іншого...

31 серпня 1943.

Райхскомісаром України видано наказ про мобілізацію до трудової повинності українських підлітків 1926 та 1927 років народження. Знову стогнуть і плачуть тисячі українських матерів.

В українській газеті від 29.VII опубліковано повідомлення поліції безпеки про видачу якогось шофера, що втік з київської в'язниці: «худорлявого, круглолицього, з чорними очима, у засмальцьованих ватних штанях, босого...». За його голову призначено 10 000 карбованців і обіцяють, що «прізвище особи, яка повідомить про злочинця, буде збережене в повній таємниці».

13 вересня 1943.

Події останніх днів — евакуаційний настрій в Києві у зв'язку з наближенням фронту. Що на нас чекає? Від чого ми загинемо? Від бомби, пожежі, від холоду, вигнані з своїх жител? Від голоду — в довгій облозі в своїх житлах?

Друга сенсаційна подія — перемир'я, укладене італійським урядом Бадольйо з англійцями.

15 вересня 1943.

Через Київ весь час з ближнього аеродрому перелітають на схід п'ятірки літаків, опорожнюються десь на близькому фронті й повертаються за новим смертоносним вантажем.

Провадиться евакуація німецьких установ і фірм. За ними вивезуть українські установи. А жителі, передбачається, самі підуть, бо Київ буде центром боїв, і, звичайно, жодна з сторін в розпалі бою його не пощадить. Отже всі в неспокої — що робити?!

19 вересня 1943.

Неділя. Гарна погода. Льотна — в повітрі німецькі бомбовози, стрекочучи безперервно, мчать свій страшний вантаж над містом на схід і на північ, за Дніпро й на Десну.

Через місто по вулицях відходять на захід колони німецьких військ. Рівно два роки тому вони 19.IX.1941 року входили ще густішими колонами з заходу і особливо з півдня і мчали за Дніпро. Як тоді, так і тепер настрій у тих, хто залишається в Києві, тривожний. Що чекає на нас? Багато хто, майже всі, не чекають великодушності, а чекають вигнання з Києва. Настирливо весь час повторюють (усна передача), що села, міста спалюються.

З Володимирського собору всі книжкові та газетні архіви перевезені в Братський монастир на Поділ.

23 вересня 1943.

Вечір. Всі кияни охоплені тривогою: всі бояться, що нас виженуть з наших жител, а місто знищать; деякі бояться, що ми самі тікатимемо від пожежі. Дуже небагато хто боїться бомбардування. Переказують, ніби радянська сторона поставила німцям ультиматум: очистити Київ до 23.IX, інакше загрожують зірвати сім

«Орися ж ти, моя ниво...»

міст, якщо буде знищений Київ. Сьогодні переказують чутку, що німці дадуть бій на лівому березі Дніпра; фронт — десь за Броварами.

На Лівобережжі видно заграву від пожеж: кажуть, що при відступі все спалюється. Сьогодні йшло через Київ багато чоловіків від 14 до 65 років — вони примусово взяті з Лівобережжя. На їхньому одязі люди бачили написані фарбою номери.

Через Київ проходять біженці з підводами. Кажуть про листівки, скинуті з радянського літака, в яких киянам рекомендують не виходити з Києва і нічого не боятися. Кажуть про доповідь Молотова, який нібито сказав, що не повторяться в Києві помилки, допущені в інших містах і що населення Києва має спокійно чекати.

Але хоч які є чутки, а думка одна гризе мозок — що нас чекає загибель. Щемить серце, коли дивишся на звичну обстановку, на те все, що зветься «вдома», і дивишся так, як дивиляться на приреченого на смерть, і ти відчуваєш, що, позбувшись своїх звичних речей, ти назавжди втрапиш це відчуття «вдома», яке так потрібне нам, особливо людям похилого віку. І ми приєднаємося до десятків мільйонів європейських біженців... Вийдемо з мішками на спині, але чи далеко дійдуть такі, як я? Придорожня канава — ось кінцева станція мандрівки, що має відбутися... Люди називають дату такого виходу з Києва — 25.IX²⁴

²⁴ AA 23.09, eī ēē cōī áēáí î oáé çàì eñ, ääyē³ ep äē ī ādāñāēyēēñy ç ñāī ð ēāāðōēð í à ʒ ø³ áōēēō³. 24.09 dā cōī áēēā³ y, ī ādāñāēēāø eñy ç çī áēí ī èī ē āī í áçī áēí ī eōī áí³ ep āāē. 25.09 ī 9 ā äēí³ āā-ī ðā ī ādāñāēáí í y çāāí í ç í āī eñāí èī³ ī ī óāē³ēí āāí èī (ðī çēēā° í èī) í àēāçī ī ī à° ñēñ ēēēñy. Í ī -óāāēē ī è ā í³: ç 25 í à 26 āāðāñí y í à «í í āī ñ³ē³». Í āí äē, ù à 26³ 27.09 ī ī æ à áóēí ī ādāyōāāāōē ç āī ī ó í á í í āā ī ñōā ī ðī æāāí í y ðā-³. Í āí³ ep äē ī ādāyōāāāēē ñā³ ēēāðā, āðbā³ — í³, áí í āā³āí ī ī, ù ī ç í àì è āāē³ áóāā.

Äí³ âèã àííÿ

25.09–12.11.1943 р.

Київ, Жилинська вулиця, 19, кв.5, потім станція Мотовилівка
Південно-Західної залізниці, село Борова

28 вересня 1943.

Ось тепер-то ми потрапили в око циклопа воєнного. З тим, як фронт наближався до Дніпра, кияни з трепетом чекали на зіткнення. 24 вересня вже по Києву поповзли чутки про виселення жителів з майбутньої зони боїв. Зона ця відмежована Дніпром з одного боку й Мишоловським шосе, вулицями Васильківською та Саксаганського, Євбазом, Дмитрівською, Татарською, Половецькою та північною частиною Кирилівської вулиці, тобто, простіше кажучи, майже весь Київ. Тут і весь Печерськ, і Липки, і Нове Строєніє (східна частина від Васильківської вулиці), і весь Поділ... Отже, поза цією зоною мало що лишилося. І ось туди й текло три дні все населення Києва з вузлами, чемоданами, вщерть навантаженими тачками, возиками, дитячими колясками, зрідка з кінними підводами й грузовиками...

Правда, дещо подібне ми бачили кілька разів у 1941 році: то з периферії втікали до центру з вузлами (при наближенні німців з південного заходу), то з центру втікали під час київської велетенської пожежі з вибухами мін в кінці вересня 1941 року — проте то був не такий масштаб.

У нашій південній частині Києва найбільш «людоемкими» виявилися вулиці Бульйонська, Кузнечна. Небагатьом вдалося переправитися в Забайків'я, Совки, Голосієве та ін. Отже, скученість була жахлива, що може стати причиною небажаних явищ, на зразок епідемії... Чи довго буде так — трудно гадати, але, мабуть, немало часу, поки становище на фронті зробить той чи інший поворот, або три сотні тисяч киян...

Зараз нас турбують пожежі в Задніпров'ї та в Києві. 23 чи 22 вересня горіла Слобідка, наступного вечора — Труханів острів, 24.09 — на Подолі, 27.09 — в двох місцях: присутственні місця та лівіше якась Слобідка, звідки перед тим були виселені жителі (їх бачили в Києві сьогодні вранці). Годині о шостій ранку ми були дуже збентежені якимось віддаленим, але потужним вибухом. За чутками, це висаджено німцями Старо-Наводницький міст через Дніпро...

Ось ці виселення і пожежі важким тягарем лежать на наших серцях, до краю виснажених багаторазовими дводенними рейсами з наших квартир на ті місця в чужих квартирах, де ми зараз перебуваємо. Що чекає на нас? Що приготувала нам доля?

29 вересня 1943.

Бойова зона з боку Васильківської вулиці вже 25 вересня набула відповідного вигляду: в'їзд на Лабораторну вулицю і на всі ті, що входять у зону, які я бачила (Совська, Жилинська, Маріїнська, Кузнечна з Маріїнської) пе-

рекопані ровами, на дні яких стирчать залізні балки; рови прикриті деревами, саме тут зрубаними, а поперек вулиці — колючий дріт в кілька рядів. Всюди лежать мотки дроту. На Володимирському базарі — кремового кольору гармата з довгим грізним жерлом.

Вчора частенько стріляла німецька артилерія на південний схід. Постріли боляче били в наші барабанні перетинки та примушували дрижати стіни будинків та шибки вікон.

На Васильківській вулиці подекуди зрізані до кореня тротуарні дерева, подекуди вибиті вітрини, наприклад, у будинку колишніх Троїцьких лазень. Вже виставлено пости на вулицях, що ведуть у зону, і сьогодні ми вже не могли, 27 та 28-го, піти в нашу квартиру і взяти додатково дрова та речі, що там лишилися. Книжки мої лишилися там. Я не знаю, чи доцільно перетягати більш як 1000 штук? Я не знаю, де вони в більшій небезпеці. Я не знаю, чи не виселять нас далі. Я не знаю нічого про те, яка доля на всіх нас, біженців, чекає. Одне тільки точно й відчутно, що я вже біженка, що я вже вигнана війною з свого житла, чого я так весь час боялася! Але таке біженство за б всього кварталів від дому — все ще напівбіженство. Кілька разів на день настрій в залежності від чуток змінюється від самої райдужної надії, що ми повернемося до своїх жител, які нам уявляються раєм, — до відчаю й туги, що стихійна зла воля пожене звідси за десятки кілометрів, хоч і незрозуміло, навіщо це було б потрібно...

3 жовтня 1943.

30.09 по місту було розклеєно оголошення, що починалося словами: «Населення, що виселяється з міста Києва, може користуватися лише шляхом Київ — Васильків — Біла-Церква. Користуватися іншими шляхами суворо забороняється. І т.д.»

Над нами висить дамоклів меч чи смерті, чи вигнання з міста зовсім — так думають і цього бояться люди, особливо ті, хто старий, слабкий і не витримає багатOVERстового маршу...

В забороненій зоні хтось квартири грабував, розбивав шибки, вікна й двері. Моя квартира також піддалася розгрому, і сьогодні я чула, що бачили, як з моєї квартири виносили книжки. Я виявилася зрадницею книжок, не винесла їх завчасно...

Подальші розпорядження властей стосуються явки на біржу всіх, хто не працює, від 14 до 65 років. Міський комісар Берндт оголошує: «...І сьогодні діє наш старий принцип: хто не хоче працювати, не має їсти»...

Сьогодні вранці, вночі і вчора ввечері потужна артилерійська стрілянина з Байкової гори, іноді залпами. Сьогодні в газеті розпорядження про додаткове виселення з Мишоловки, Деміївки (по ліву сторону від Васильківської вулиці), Голосієва, Приорки, селища Шевченка...

Сьогодні арештовують людей, що заходять в заборонену зону. Очевидці бачили кілька заарештованих груп.

10 жовтня 1943.

Ось уже два тижні ми, біженці з Києва, сидимо на своїх клунках в чужих квартирах на околиці у вузькій смузі між залізницею і Великою Васильківською вулицею, границею забороненої зони. Наші залишені житла, вже погромлені всередині, деякі з вибитими вікнами, зламаними дверима, розкритими повиламуваними шафами, скринями... Ми не витримуємо іноді заборони і, незважаючи на дріт, що закриває з Васильківської входи в наші вулиці, провідуємо наші сумні квартири, з тужливим жахом споглядаємо хаос із викинутих з шаф книжок, ганчір'я, пляшок, всякого дріб'язку, розкиданого по підлозі...

Ось він лежить переді мною, наш красень Київ з його зеленими, ледь позолоченими осінню вулицями, з німими будинками й дворами.. Кров випустили з вулиць-жил велетня, замість неї туди вливається щодня й щоночі щось інше.

Із багатьох квартир узяті не тільки носильні речі, а й обстановка: меблі вантажать на фургони. ...Ми живемо «затиснені на вузькій смузі», говорячи мовою сучасних воєнних зведень; ми затиснуті в кулаці, з якого або будемо викинуті за десятки кілометрів або в якому можемо бути розчавленими...

11 жовтня 1943.

В Києві базар не припинявся ні на день, незважаючи на наш трагічний побут. Ціни під час виселення і вслід за ним були фантастичні (наприклад, 1 літр молока 500–600 рублів), а потім ніби дещо стабілізувалися, приміром: 1 літр молока 200 карб., 10 картоплин — 25–30 карб., тачка двоколісна з залізними колесами (ручний візок з ящиком розміром 100x70 см) оцінюється (і купується) за 6 тисяч, 8, 10 і навіть 18 тисяч.

На тротуарах нашого гетто, і особливо в дворах, складено з цегли огнища, а то й залізні пічки для варіння їжі та випікання перепічок (хліба населення позбавлене ці два минулі тижні. Хліб і деякі продукти отримують ті, хто працює на воєнні потреби, службовці в лікарнях, на водокачці тощо, установах дуже нечисленних).

15 жовтня 1943.

Кожний наш день пофарбований наново в залежності від подій, розпоряджень властей та чуток.

13.10 по місту поширювалася відозва міського комісара Берндта до жителів Києва, в якій вказувалося, що в Києві більше 100 000 безробітних, а «хто не працює, той не їсть», отже, вони будуть вивезені залізницею в Західну Україну, де їм дадуть роботу і харчі.

Вчора ж, 14 жовтня, одержані усні повідомлення про пожвавлення діяльності радянської на Правобережжі, про зруйнування Ірпінського моста (на залізниці Київ — Коростень), про бої поблизу Пущі-Водиці, взагалі на північ від міста, про кубанських козаків (полонених), що перейшли до червоних і допомагали їм.

Сьогодні говорять про те, що Іргінь визволено радянськими військами, що залізничні шляхи і мости зіпсовані й на інших дорогах (це пояснюють тим, що більшовики, дізнавшись про підготовлену німцями евакуацію київського міського населення, хочуть цьому перешкодити). Багато жителів, незважаючи на страшне лихо, що загрожує Києву та нашим життям, уявляють евакуацію гіршою за пожежі й бомби... ось до чого дійшло!

Ціни на базарі впали: 1 пуд картоплі купували за 100 карбованців, літр молока за 120 крб.; носильні речі також впали в ціні.

16 жовтня 1943.

Вчора читала цікаву листівку німецькою мовою від імені Національного Комітету Вільної Німеччини, підписану Союзом німецьких офіцерів і персонально 30 генералами, командуючими армійськими корпусами, піхотними дивізіями, полковниками, лікарями, радниками військових судів, командуючими танковими дивізіями, є й один піп. Звертаються до генералів, офіцерів, солдатів німецьких; вказують, що при евакуації російських міст і сіл німецькі солдати за наказом Адольфа Гітлера чинять руйнування, спустошення, грабують населення й насильно виганяють його до Німеччини, при цьому особливо відзначаються частини СС і зондеркоманди; нагадують, що за ці злочини дорого заплатить німецький нарід. «Кожному сьогодні ясно, що Німеччина програла війну. Тому руйнування навіть з воєнної точки зору більше себе не виправдовують. Вони лише служать одній цілі: збільшити ненависть російського народу... Гітлер хоче зробити народи своїми співучасниками. Але не Гітлер буде відбудовувати зруйноване, а німецький нарід... Хто не хоче бути співучасником і хоче зменшити ганьбу нашого народу, той не повинен виконувати ці злочинні накази... В той день, коли впаде влада Гітлера, має тільки він та його поплічники, а не німецький нарід, стати як обвинувачені перед судом історії...»

7 листопада 1943. Село Борова біля станції Мотовилівка.

30 жовтня я з моїми товаришами по вигнанню з Києва приїхали сюди. В Києві, починаючи приблизно з 20 жовтня, а може й раніше, вже неможливо було думати лишитися. Жилинською вулицею, а також іншими вулицями, куди ми, кияни, були зігнані з усього міста німцями, що дбали про нашу цілість, їздив радіоавтомобіль і оповіщав приблизно так: «Мешканці цієї вулиці! Виходьте і виїздіть з міста. Тимчасово можуть лишитися лише ті, що мають нарукавну пов'язку. Хто залишиться з інших, буде суворо покараний».

І люди везли своє майно в тачках, на візочках, розтікалися в усіх напрямках. Спочатку затримувалися на Солом'янці, в Протасовому Яру, на Шулявці, але й звідти їх виганяли не тільки за допомогою рупора радіоавтомобіля — групи німецьких жандармів обходили двори й квартири. Особливо трагічним було становище хворих, калік та кволих... Але й вони виходили з будинків, їх підганяли німецькі жандарми. Опираючись на дві палиці, несли вони в своїх торбинках за спиною не більше, як одну пару білизни... і брели... Куди —

*Фото в день Перемоги.
Праворуч Юрко Падун,
син авторки*

вони не знали. Дуже багатьом було зовсім нікуди, а йти треба, йти від загрози смерті — розстрілу. 26 жовтня говорили про три вантажні машини зі старими, що не повиходили зі своїх основних квартир, тобто із забороненої ще з 24 вересня зони. А тим часом хтось грабував і громив наші залишені в цій забороненій зоні квартири.

Ніна Михайлівна, яка просиділа дві доби в своїй квартирі в цій зоні, бачила які бригади проходили хвиля за хвилею перевіряти вміст гардеробів, скринь, комодів... Сидіти

тут було нестерпно з багатьох причин. Головна — боялись, що німці перед відходом поженуть і нас, а ще тяжче — заберуть молодих, а зі мною ж дочка...

Про Київ говорили, що більшовики на Куренівці, що там бої вуличні і повітряні, що на Подолі велика пожежа, що ловлять людей (чоловіків). Ще 29 жовтня говорили, що під час облави від Деміївки до Ділової вулиці багато людей схоплено, їх завели в костел... Отже, за таких обставин, явної загрози й карі, населення в масі своїй виходило й виїздило поїздом з Києва «добровільно».

Ми 29 жовтня перебралися зі своїми речами до знайомих наших знайомих побіля самого вокзалу, о 2 годині ночі в суцільній темряві пройшли на вокзал, за порадами тих, хто раніше їздив, погрузилися в вагон, о 5 годині з хвилинами ранку виїхали і близько 8 години ранку прибули робочим поїздом сюди...

Наступного й у подальші дні цей поїзд уже зустрічали на станції Мотовилівка з «пошаною»; оточували німці, всіх вивантажували, і людей обох статей до 50 років забирали собі... Очевидицею цього я була 2-го листопада. Уникнули полону лише три жінки з немовлятами та кілька спритних людей, які якось проскочили під вагонами поїзда, що стояв поруч.

6.11.43р Москва
 16го днів. Здраветуйте Лесіюна і Ганно! Тільки що почало радіо передавати звістку про взяття нашим військом Київ.
 Ця звістка дуже мене обрадовала, одночасно збільшилось хвилювання про Вас, чи живі, чи здорові? Юрко писав здорові. Останній раз бачився з Вами в Москві 15.10.43р

10.11.43р Москва 405305
 Здраветуйте Лесіюна і Ганно!
 Пишу Вам нічого листа. Пишу щоденно. Першим лист писав однокласнику. Це було 6.11.43р в 16го днів. По газетним даним, сьогодні перша пошта направлена з Москви в Київ.
 Сподіваюся, що мої листи першою поштою пішли шукати Вас у Києві. Хоту надіється, що ви живі і здорові і мої листи понадуть до Ваших рук.
 Юраєв писав, здорові, працює абітмаєханіан в міському театрі. 15.10.43 працював через Москву заїздив до мене. Через працюю в Москві. З минулого року третій раз цього року побував в госпіталі - лікував мену. Там в госпіталі пробув найбільше часу дві дні в госпіталі.
 Не от і все козати в госпіталі. Жду з хвилюванням про себе. Чи живі ви, єтея віг вас. Чи живі Ганно, Грінберг і медер - про радичів і знайомих. Жду вістки Криво обидма і цілю Миканор

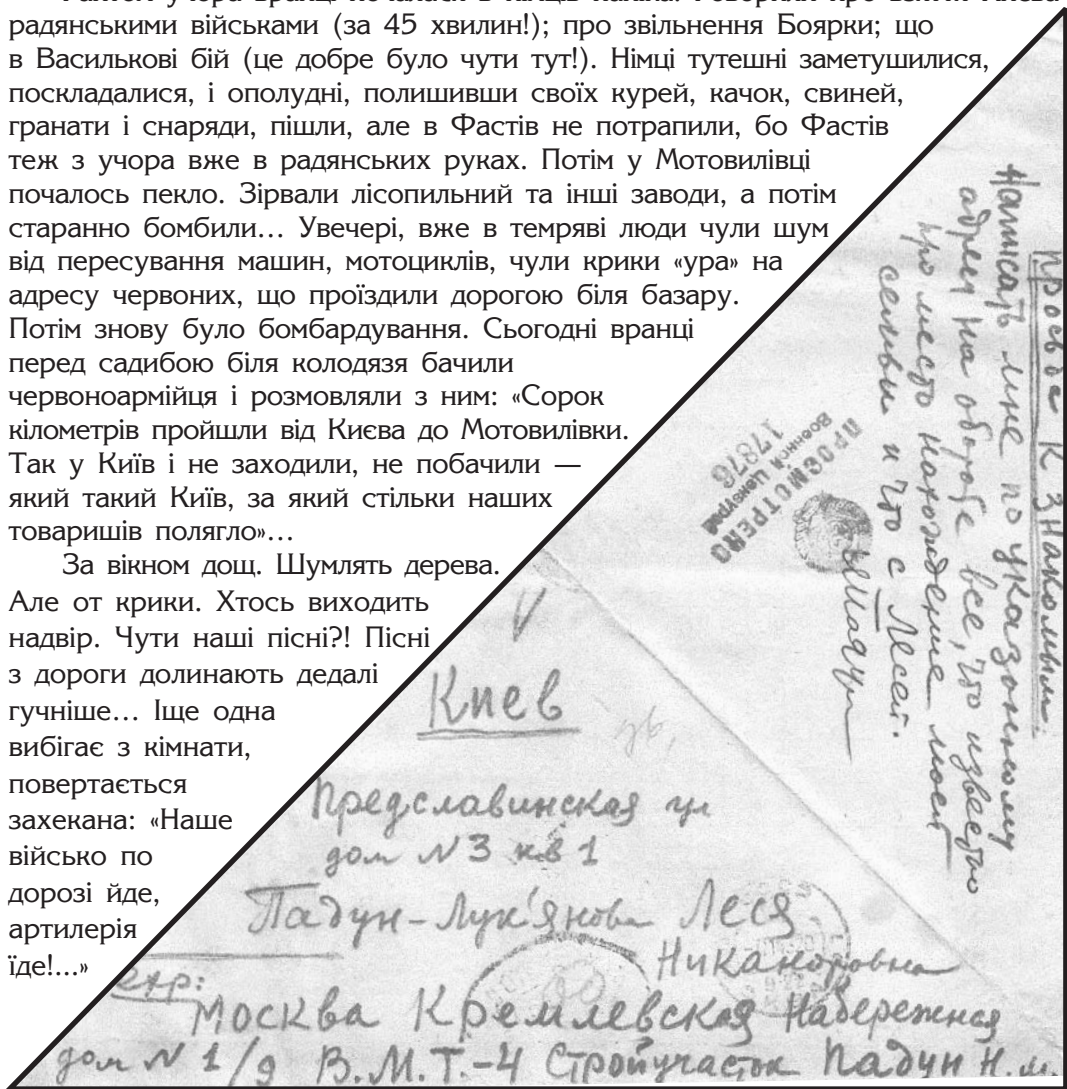
2го к
 51 палата

Криво Цілю Миканор
 Через де Київна хвилю Москва буде Самоговати в честь заїзду нашим військом Київна

Листи Никанора Михайловича до Києва

Раптом учора вранці почалася в німців паніка. Говорили про взяття Києва радянськими військами (за 45 хвилин!); про звільнення Боярки; що в Василькові бій (це добре було чути тут!). Німці тутешні заметушилися, поскладалися, і ополудні, полишивши своїх курей, качок, свиней, гранати і снаряди, пішли, але в Фастів не потрапили, бо Фастів теж з учора вже в радянських руках. Потім у Мотовилівці почалось пекло. Зірвали лісопильний та інші заводи, а потім старанно бомбили... Увечері, вже в темряві люди чули шум від пересування машин, мотоциклів, чули крики «ура» на адресу червоних, що проїздили дорогою біля базару. Потім знову було бомбардування. Сьогодні вранці перед садибою біля колодязя бачили червоноармійця і розмовляли з ним: «Сорок кілометрів пройшли від Києва до Мотовилівки. Так у Київ і не заходили, не побачили — який такий Київ, за який стільки наших товаришів полягло»...

За вікном дощ. Шумлять дерева. Але от крики. Хтось виходить надвір. Чути наші пісні?! Пісні з дороги долинають дедалі гучніше... Іще одна вибігає з кімнати, повертається захекана: «Наше військо по дорозі йде, артилерія їде!...»

Никанор Михайлович почув про визволення Києва в госпіталі по радіо, і відтоді щодня посилав на Предславинську «трикутники», сподіваючись, що якийсь з них дійде.

Надвечір 12 листопада Ганна Клімівна з Лесею поверталися в Київ. Йшли через зруйноване місто до свого спустошеного дому.

